

Research Paper

The construction of homeland in Akhavan Sales and Abdullah Pashew's poetry

Seewan Mohammad Taher Bebane¹, Behruz Chamanara^{2*}, Parsa Yaghoobi Janbeh Saraei³

1. PhD Candidate of Persian Language and Literature, Faculty of Language and Literature, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran

2. Assistant professor of Kurdish literature, Faculty of Language and Literature, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran

3. Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Language and Literature, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran

<https://doi.org/10.22034/scart.2023.62881>

Received: March 26, 2023

Accepted: August 27, 2023

Available Online: March 21, 2025

Keywords: contemporary poetry, constructed homeland, Akhavan Sales, Abdullah Pashew

Abstract

The concept of homeland is multifaceted and encompasses several epistemological fields, such as geography, anthropology, sociology, psychology, psychoanalysis, political science, and literary theory, particularly post-colonial studies. Moreover, the construction of the identity of many nation-states today, especially in the Middle East, is a socio-historical creation that results from the concept of othering based on the homeland. Othering occurs at both macro and micro levels. At the macro level, it involves canonizing the West/White as the subject and the East as object. At the micro level, it involves confronting the ruling power of nations or neighbouring ethnicities/races. This position in the macro narrative is reflected in many contemporary Persian and Kurdish poems, formulated under leftist/committed or resistance literature. Mehdi Akhavan-Sales and Abdullah Pashew are two poets who represent the narrative of the homeland from different perspectives. In this article, we analyze their poetry to demonstrate how they construct the homeland as a form of resistance and commitment against other types at the macro and micro levels. Our analysis shows that the artistic-ideological construction of homeland in the poetry of these two poets is represented from three perspectives: psychological-nostalgic, objective/geographical, and discursive. To illustrate this, we provide specific examples from their poems that demonstrate each perspective.

Mohammad Taher Bebane, S., Chamanara, B., Yaghoobi Janbeh Saraei, P. (2025). The constructed homeland in Akhavan Sales and Abdullah Pashew's poetry. *Sociology of Culture and Art*, 7 (1), 145-160.

Corresponding author: Behruz Chamanara

Address: Faculty of Language and Literature, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran

Email: b.chamanara@uok.ac.ir

Extended Abstract

1- Introduction

Although the concept of homeland in the objective sense has common meanings with concepts such as homeland, country, motherland, land, and birthplace, it is not limited to them. This term, as a linguistic-narrative construct, includes numerous metahistorical and historical metaphorical implications, which makes it difficult to accurately understand the concept. In other words, although relatively comprehensive definitions can be proposed in this regard, there are difficulties in the impossibility of these definitions. The word homeland in the ontological and historical sense is tied to the two concepts of origin and residence. In addition to representing the historical aspect of identity, the word origin also takes on a metahistorical metaphorical meaning. The word residence also expresses a significant link between a person and a given environment, which is the result of an effort to establish identity or arises from a sense of belonging to a specific place. With this description, man becomes aware of himself when he has chosen a dwelling place and has thus established his existence in the world. To better understand the concept of homeland, it can be formulated from two macro-perspectives: metahistorical and historical, with their sub-perspectives. The meta-historical view of the homeland discussion is organized based on two perceptions: a) mythical/religious-mystical and b) philosophical-psychological. The mythical/religious perception is tied to the discussion of descent. Thus, in all the creation narratives, the first creature or pair lived in an eternal paradise, but due to a mistake or the intervention of external forces, it lost its eternal state and fell. After that, the nostalgia for the lost paradise does not leave it, so that it seeks to return to that space by taking refuge in various ritual/religious disciplines. This same view is raised in mystical belief with expressions such as returning to the world of unity and the state of presence. A world in which all existence is in a monstrous state - formless - and pre-eminent.

2- Methods

The present study was conducted with a qualitative approach and the method of content analysis of literary texts. The main goal of this research is to examine how the concept of "homeland" is represented in the poems of Mehdi Akhavan-Salith, a contemporary Iranian poet, and Abdullah Peshiv, a prominent Kurdish poet. Since poetry is a platform for expressing lived experiences, collective emotions, and cultural and political identity, content analysis of poems can lead to a deeper understanding of how the concept of homeland is

formed and represented in the mental world of these two poets. In this study, first, a set of poems that directly or implicitly deal with the theme of "homeland" and its related concepts such as exile, statelessness, roots, exile, place belonging, and collective identity was selected using a purposive sampling method. The criterion for selecting poems is the strong presence of semantic elements related to homeland at the lexical, visual, and discursive levels. Then, using the qualitative content analysis method with an interpretive approach, the main and secondary themes related to homeland were extracted and categorized from the selected poems. In this process, attention was also paid to the historical, social, and cultural context of each poet in order to better understand the implicit and contextual dimensions of the representation of homeland. Also, theoretical concepts in the areas of identity, place, memory, and exile were used to explain the semantic layers of the poems. Finally, the findings are analyzed comparatively to clarify the differences and similarities in the way homeland is represented in the poetry of the Third Brotherhood and Peshio. This analysis can help to better understand the relationship between poetry, identity, and the concept of homeland in different cultural contexts.

3- Findings

Although the signified homeland has an objective and tangible instance, according to the factors affecting the centralization of the author-narrators of the poems of Mehdi Akhavan III and Abdullah Peshiov, it has led to the formation of three constructions of the concept: a) Nostalgic-psychological homeland b) Objective/geographic homeland c) Discursive homeland. Each of the three aforementioned levels, with its specific instances and branches, contains specific artistic-ideological implications. The construction of homeland on the nostalgic-psychological level in the representation of the author-narrator of Akhavan's poetry, although sometimes it is the result of the poet's macro-intellectual nostalgia and sometimes the result of a specific historical event, namely his exile, in both cases has caused the poet to use geography/place as an excuse to speak with nostalgia about specific historical discursive meanings whose original/primary form does not exist or is being distorted in the poet's present. Given Peshio's lived experience and the legacy of his homeland, his nostalgic experience of homeland, whether at the time of the poet's release or during his exile, is more involved with the concept of land, a land that is not independent. The cultural implications that

accompany it lie behind this political perception. At the second level of the construction of homeland, which is presented in the form of an objective/geographical matter, the author-narrator of Akhavan's poem, despite expressing attachment to his birthplace and other cities of Iran, even the old cities of Greater Iran that are present outside the political geography of Iran in the poet's present – Sogd, Caucasus, Aran – is still looking for a cultural and to some extent ethnic Iran. Mentioning the names of places, provinces, etc. is an excuse for the poet to speak of a cultural homeland, and even to show his discursive stance towards neighboring or dominant cultures. In addition to mentioning the names of cities and provinces of the Kurdistan Region, the author-narrator of Peshio's poem also goes outside the political geography, aligning himself with Kobani, etc.

4- Discussion & Conclusion

In Peshio's poetry, the objective/geographic homeland continues to the land-nation in order to emphasize its political aspect again. Discursive homeland as the third in the construction of homeland in the representation of the author-narrators of the Brotherhood's poetry can be formulated in two aspects: agonistic and antagonistic. The agonistic aspect, which is assumed as the aspect of competition-respect, is almost absent in the representation of the concept of homeland in the Brotherhood's poetry. If there are any cases, it is intra-geographical. The author-

narrator of the Brotherhood's poetry is usually in search of a dominant other in order to reject him. If there is otherness in his poetry, it is in general and to the extent of the humanism of the classical world. In his perception, the other of his homeland is his enemy. In contrast, the author-narrator of Peshio's poetry has both an enemy other and an other different from me. He has learned to think of the latter other and even empathize with him. For him, Eritrea, Cuba, etc. are among these. The antagonistic approach of the author-narrators of the Third Brotherhood and Peshio poems involves two supposed enemy-others: one is religion and the other is colonialism. Both attack or seek acquittal from the latter others in their discursive stance on the homeland.

5- Funding

There is no funding support.

6- Authors' Contributions

The authors declared equal participation in writing the article.

7- Conflict of Interests

This research does not conflict with personal or organizational interests.

برساخت وطن در شعر مهدی اخوان ثالث و عبدالله پیشو

سیوان محمد طاهر بیبانی^۱، بهروز چمن‌آرا^۲، یارسا یعقوبی جنبه‌سرای^۳

۱- دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران

۲- استادیار گروه ادبیات کردی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران

۳- استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران

<https://doi.org/10.22034/scart.2023.62881>

چکیده

بحث وطن موضوع مطالعه تعدادی از حوزه‌های معرفتی یا برخی از دانش‌ها همچون جغرافیا، انسان‌شناسی/جامعه‌شناسی، روان‌شناسی/روانکاوی، علوم سیاسی و نظریه ادبی - به ویژه مطالعات پساستعماری- است. همچنین هویت امروزی بسیاری از دولت - ملت‌ها در مقام برساختی نو از هویت اجتماعی-تاریخی جوامع علی‌الخصوص در خاورمیانه حاصل دیگری‌سازی مبتنی بر مفهوم وطن است. دیگری‌سازی در سطح کلان بر کانونی‌سازی غرب/سفید در مقام سوژه و ابژگی شرق و در سطح خرد بر مواجهه با قدرت حاکم بر ملت‌ها یا رویارویی با قوم/نژادهای همجوار استوار است. چنین موضعی در مقام روایت/واقعیتی کلان، موضوع بازنمایی بسیاری از شعرهای فارسی و کردی معاصر واقع شده که ذیل ادبیات چپ/متعهد یا مقاومت صورت‌بندی می‌شوند. از میان این شاعران مهدی اخوان ثالث و عبدالله پیشو از منظرهای مختلفی، روایت/واقعیت وطن را بازنمایی می‌کنند. در این نوشتار سطوح بازنمایی دو شاعر در باب وطن به معنای نوعی مقاومت و تعهد در مقابل گونه‌های مختلف دیگری در سطح کلان و خرد آن به شیوه توصیفی-تحلیلی دلالتهایی و تفسیر شده است. نتیجه نشان می‌دهد که برساخت هنری-ایدئولوژیک وطن در شعر دو شاعر از سه منظر روانی-نوستالژیک، عینی/جغرافیایی و گفتمانی بازنمایی شده است که هر یک با مصداق‌ها و زیرمجموعه‌های آنها، مفهوم وطن را بسط داده و دلالت‌های ویژه‌ای را همسو با مفهوم وطن با تکیه بر تجربه زیسته فرهنگی/سیاسی خود مطرح کرده‌اند.

تاریخ دریافت: ۶ فروردین ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش: ۵ شهریور ۱۴۰۲

تاریخ انتشار: ۱ فروردین ۱۴۰۴

واژه‌های کلیدی: شعر معاصر، وطن

برساخته، اخوان ثالث، عبدالله پیشو

استاد: محمد طاهر بیبانی، سیوان؛ چمن‌آرا، بهروز؛ یعقوبی جنبه‌سرای، بهروز (۱۴۰۴). برساخت وطن در شعر مهدی اخوان ثالث و عبدالله پیشو. جامعه‌شناسی فرهنگ

و هنر، ۷ (۱)، ۱۴۵-۱۶۰.

* نویسنده مسئول: بهروز چمن‌آرا

نشانی: استادیار گروه ادبیات کردی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران

پست الکترونیکی: b.chamanara@uok.ac.ir

۱- مقدمه و بیان مسئله

تعلق روانی و گفتمانی انسان به وطن زیربنای بسیاری از گزاره‌های ارزشی اسطوره‌ای-تاریخی و استعاری است. بر همین اساس گفتمان وطن کلاسیک به قدری در روایات تاریخی و فرهنگی نهادینه شده است که با کمترین خللی قادر به تحمیل چارچوب ارزشی خود بر ادوار و اعصار بعدی حتی تا عصر پهلوی و انقلاب اسلامی نیز بوده است. در پی وقوع انقلاب مشروطه و پس از جنگ‌های اول و دوم جهانی که منجر به اشغال ایران از سوی متفقین شد، نگرش عمومی در شعر فارسی به دو مفهوم هویت و فردیت، تحت تأثیر نگرش‌های نوین غربی تا اندازه‌ای دگرگون شد. وطن به یکی از شاخص‌ترین و پربسامدترین مضمون‌های شعر این دوره تبدیل شد که جلوه‌های آن را در اشعار بسیاری از شاعران و نویسندگان این دوره همچون میرزاده عشقی ۱۸۹۳-۱۹۲۴، محمد تقی بهار ۱۸۸۶-۱۹۵۱، ایرج میرزا ۱۸۷۴-۱۹۲۶، محمد فرخی یزدی ۱۸۸۹-۱۹۳۹، سیداشرف‌الدین حسینی ۱۸۷۰-۱۹۳۴ می‌توان دید. در دوره مشروطه، اشعار وطنی و وطنیات از بسامد بسیار بالایی برخوردار بودند و اگر بخواهیم این صبغه وطن دوستی را از ادب مشروطه بزداییم، از ادب راستین مشروطه، چیز شکوهمندی باقی نمی‌ماند (آجودانی، ۱۳۷۸: ۲۱).

دلالت مفهوم وطن در این دوره، وطنی است که مورد اشغال بیگانگان قرار گرفته است اما دلالت معنایی این مفهوم در دوره پس از مشروطه که مصادف با روی کار آمدن پهلوی اول و دوم است، متأثر از فضای استبداد و خفقان حاکم بر جامعه است. در حالت نخست، رویکرد شعر واقع‌گرایانه، حماسی و بیان مستقیم است، اما در حالت دوم، رمزگونه، سمبلیک و استعاری می‌شود. در این برهه از تاریخ تطور اجتماعی ایران، در ادبیات ملی و مقاومت، واژگانی چون رعیت، بنده و ... که حاکی از انفعال توده‌های مردمند نمود بیشتری می‌یابند. اگر در گذشته تنها خسروان صلاح مملکت خویش را می‌دانستند و تنها همانان بودند که حق دخالت در آن را داشتند، در این دوره این توده‌های مردمی هستند که اندیشیدن به مصالح کشور را وظیفه خود می‌دانند و سرنوشت خویش را در گرو آن می‌دانند (نیکوبخت و زارع، ۱۳۸۵: ۱۳۸). وقتی بهار تعبیر «یا مرگ یا تجدید و اصلاح» (بهار، ۱۳۸۲: ۲۳۲) بکار می‌برد، در واقع خواسته‌های توده‌های مردمی را بیان می‌کند که خود را دیگر بنده سلاطین و رعیت آنان نمی‌دانستند و خواستار ایفای نقش فعال در اداره امور مملکت خود بودند. در مجموع، بر پایه شعر فارسی عصر مشروطه، مفهوم وطن گسترده‌تر شد و تازگی‌هایی یافت و آن را نسبت به گذشته متمایز کرد، هرچند مفاهیم کهن آن نیز کم و بیش حضور خود را حفظ کرده است. اما به طور کلی، با بررسی درون‌مایه‌های وطنی در شعر عصر مشروطه آشکار می‌شود که مفهوم وطن در شعر این دوره، متفاوت از آن چیزی است که در گذشته ابراز شده است. وجه غالب مفاهیم گذشته، منبعث از باورهای دینی است؛ در حالی که مفاهیم تازه عمدتاً متأثر از تحولات سیاسی اجتماعی دوران معاصر است که پیوستگی مستقیم و ملموس با دین نداشته‌اند. بسیاری از تحولات دوران معاصر از جمله ملی شدن صنعت نفت، کودتای ۲۸ مرداد، انقلاب اسلامی و ... به طور مستقیم و غیرمستقیم در تجلی مفهوم وطن برآمده از جامعه در اشعار شاعران از جمله اخوان ثالث، شاملو و دیگران تأثیر داشته است.

در زبان و ادبیات معاصر کردی نیز، مفهوم نیشتمان در بستر ادبی آن به دلیل پس‌زمینه‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی خاص کردستان، معنایی برابر اما عمیق‌تر و ملموس‌تر از وطن فارسی و عربی یافته است. این مفهوم ریشه در ارجاعات تاریخی به مفهوم سرزمین و میهن کردستان در آثار تاریخی و ادبی کردی همچون شرفنامه^۱ و مم و زین^۲ احمد خانی (سده ۱۶ و ۱۷ میلادی) یا روزنامه کردستان^۳ دارد که امروزه گاه در گفتمان تاریخی و نوستالژیک و گاه در گفتمان شعر مقاومت نمود تازه می‌یابد. در گفتمان تاریخی، هم‌چنان که در بیان احمد خانی مشاهده می‌شود، وطن یک کلیت اجتماعی منسجم است که از دیگر جوامع متمایز باشد. پس از خانی، مفهوم وطن از حاج قادر کویی گرفته تا پیره‌میرد، وفایی، قانع، هزار، هیمن و حتی عارفانی نظیر نالی

^۱ کتاب شرفنامه یا تاریخ کردها معروف به شرفنامه بدلیسی، تألیف شرف خان بدلیسی در سال ۱۰۰۵ه.ق-۱۵۹۶ میلادی، حاوی تاریخ قبایل و سلسله‌های مختلف کرد است. معتبرترین، مهمترین و قابل ملاحظه‌ترین بخش تاریخ کرد است. حاوی جزئیاتی است که در هیچ جای دیگر ذکر نشده‌اند، مثل سنت‌ها، آداب و رسوم، روایات تاریخی افواهی، یا وصف وقایعی که خود مولف شاهد آن‌ها بوده است.

^۲ مم و زین نام یکی از داستان‌های منظوم عاشقانه کردی کرمانجی است که توسط احمد خانی (۱۶۵۱-۱۷۰۷) سروده شده است. مم و زین را بهترین قطعه ادبی به زبان کردی کرمانجی دانسته‌اند. مم و زین داستان مهر پرشور دو دلدار به نام‌های مم و زین است که این دو در پایان داستان در ناکامی جان می‌سپارند. صحنه این داستان در سرزمین جزیره در شمال میانرودان شمال عراق و جنوب ترکیه در قلمرو امیر سرزمین بوتان بود.

^۳ روزنامه کردستان نخستین روزنامه کردی است که نخستین شماره آن در سال ۱۸۹۸ میلادی به زبان کردی در قاهره منتشر شد. محمد طاهر بیبانی، سیوان؛ چمن‌آرا، بهروز؛ یعقوبی جنبه‌سرای، بهروز (۱۴۰۴). برساخت وطن در شعر مهدی اخوان ثالث و عبدالله پشیو. جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۷ (۱)، ۱۴۵-۱۶۰.

و محوی در سبک کلاسیک، همه به نوعی به مفهوم وطن توجه خاص داشته و تلقی خویش را از آن ابراز داشته‌اند. شعر مدرن کردی به ویژه شعر پیشگامان مدرن کردی، منعکس کننده باورها و سلايق وطن‌دوستانه و ملی‌گرایانه‌ای است که در بطن جامعه تولید و تکثیر می‌شد و همراه با تغییرات اجتماعی، شعر مدرن نیز تغییر یافته است. همراه با تغییرات جامعه و ترقی و توسعه زیرساخت‌های اجتماعی و فرهنگی، به موازات تغییرات نو در سده بیستم، ملی‌گرایی و وطن‌دوستی در مناطق کردنشین نیز تقویت شد.

از میان نخستین شاعران معاصر و برجسته کرد، می‌توان به آثار حمدی صاحب قران (۱۸۷۸-۱۹۳۶)، محمد ملا کویی (۱۸۷۶-۱۹۴۳)، فایق بیکیس (۱۸۷۶-۱۹۴۳)، شیخ نوری شیخ صالح (۱۸۹۶-۱۹۵۸)، بختیار زیور (۱۹۰۸-۱۹۵۲)، عبدالله گوران (۱۹۰۴-۱۹۶۲) و عبدالله پشیو اشاره کرد. شعر این شاعران در عین انعکاس برخی ساختهای استعاری و ارزشی وطن در اشکال نوستالژیک، عینی، تاریخی و روانی، جلوه‌ها و نمودهای تازه‌تری از وطن مدرن را به نمایش می‌گذارد. تغییرات سریع سیاسی و اقتصادی پس از جنگ اول و دوم جهانی و ناکامی کردها در دستیابی به اهداف سیاسی خود از یک سو و گسترش نفوذ فرهنگ‌های عربی، فارسی و ترکی در سطح منطقه‌ای و بیگانگان غربی در خاورمیانه باعث ایجاد بستر تولید ادبیات مقاومت و تمرکز بر مفهوم وطن شد. از میان شاعران پس از جنگ اول جهانی، شاعران بسیاری اشعار وطنی را مطمح نظر قرار دادند. شعر کردی پس از جنگ جهانی اول، نوگرا، بیدارگر و انقلابی بود، به طوری که بسیاری از شاعران در سروده‌هایشان برای حفظ و دفاع از وطن خود نه تنها شخصاً دست به مبارزات و دعوت‌های میهنی زدند، بلکه با استفاده از توانش انگیزشی شعر هم وطنان خود را به اتحاد و مقاومت دعوت کردند. در این نوشتار برساخت مفهوم وطن و دلالت‌انگیزی شاعرانه آن در دو بستر فرهنگی-زبانی متفاوت فارسی و کردی با تکیه بر نظم نشانگانی هنری-ایدئولوژیک اشعار مهدی اخوان ثالث و عبدالله پشیو دلالت‌یابی، طبقه‌بندی و تفسیر شده است.

۲- پیشینه پژوهش

۲-۱: پیشینه تجربی

با این که مقالات و کتاب‌های بسیاری درباره شعر و افکار اخوان ثالث و عبدالله پشیو به زبان‌های گوناگون نوشته شده است اما در آثار نگاشته شده کمتر به موضوع چگونگی برساخت مفهوم وطن توجه شده است. با این وصف در اینجا به معدود پایان‌نامه‌ها و مقالاتی که به صورت ضمنی به موضوع برساخت وطن یا مفهوم وطن در سروده‌های اخوان ثالث و پشیو اشاراتی داشته یا برخی جوانب مفید را طرح کرده‌اند اشاره می‌شود.

احمدی (۱۳۸۹) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «مفهوم وطن در اشعار شاعران مشروطه و معاصر» که به روش کتابخانه‌ای انجام شده، مفهوم وطن را در اشعار شاعران مشروطه و معاصر بررسی کرده است. در این پژوهش، نشان داده شده که مسأله وطن در ادوار مورد نظر ایشان با دوره‌های دیگر به لحاظ فرهنگی و جهت‌گیری‌های اجتماعی و سیاسی کاملاً متفاوت است. بر اساس یافته‌های این پژوهش، برخی از شاعران دوره مشروطه مانند ملک الشعراء بهار، ادیب‌الممالک فراهانی و نسیم شمال، وطن را «ایران» به علاوه «اسلام» می‌دانند. اما برخی چون عارف، میرزاده عشقی و فرخی یزدی، وطن را مجرد از اسلام می‌دانند و نوعی عرب‌ستیزی در اشعارشان دیده می‌شود. اما مفهوم وطن در شعر شاعران معاصر کاملاً متفاوت است. وطن در اشعار این دوره جنبه‌ای نمادین می‌یابد. برخی از شاعران مانند نیما و شاملو چندان از وطن خود راضی نیستند و این نارضایتی بیشتر به خاطر ناآگاهی مردمان وطن است. برخی دیگر مانند اخوان ثالث و شفیعی کدکنی، با عشق از وطن یاد کرده‌اند و وطن تجلی آمال و آرزوهای آن‌ها است. فروغ فرخزاد، دلبستگی چندان به وطن ندارد و فریدون مشیری در انتظار امیرکبیری دیگر برای نجات وطن است.

یکی دیگر از آثاری که اخیراً به پایان رسیده، «بازتاب جغرافیای وطن در ادبیات منظوم کلاسیک معاصر فارسی» اثر عباسی صاحبی و امامی (۱۴۰۰) است. مفهوم وطن در این تحقیق بیشتر برساختی ادبی است که با مفاهیم جغرافیایی ارتباط تنگاتنگ دارد. نویسندگان در پژوهش خود، با تأکید بر شعر چند تن از شاعران ادبیات کلاسیک و معاصر، به چگونگی بازتاب مؤلفه‌های

جغرافیایی در ادبیات شاعرانه آن‌ها توجه کرده‌اند. نتایج حاکی از آن است که ناصر خسرو، سعدی، حافظ از میان شاعران کلاسیک و منوچهر آتشی، اخوان ثالث، علی معلم و شهریار از میان شاعران معاصر، در سروده‌های خود به گونه‌های مختلف از جغرافیای ایران یاد کرده‌اند و علت یادکردن از سرزمین و مؤلفه‌های جغرافیایی در سروده‌هایشان را می‌توان همان عشق به وطن دانست. این مؤلفه‌های جغرافیایی انعکاس یافته در سروده‌های شاعران مذکور عبارتند از: وطن، هویت مکانی، اسامی جغرافیایی، فضای جغرافیایی و سرزمین. از میان این مؤلفه‌ها، اسامی جغرافیایی مانند دریای خزر، مازندران، خراسان، شیراز، جنوب و آذربایجان از بسامد بالایی برخوردار است.

از میان پژوهش‌های تطبیقی می‌توان نقبی به برخی از مهم‌ترین‌های آن زد که اغلب بر مطالعه تطبیقی فارسی و عربی متمرکزند. برخی از این پژوهش‌ها عبارتند از:

علاوه بر آن، حجازی و رحیمی (۱۳۹۰) در پژوهش خود با عنوان «وطن‌دوستی در سروده‌های اخوان ثالث و ایلیا ابوماضی» بدین نتیجه رسیده‌اند که در شعر معاصر و در میان شاعران معاصر، می‌توان مهدی اخوان ثالث را به تأثیر از فردوسی، نماینده شعر حماسی و وطن‌گرایانه فارسی دانست. در میان شاعران عرب نیز ایلیا ابوماضی را که به وطن‌دوستی مشهور است، همتای شعر اخوان ثالث قلمداد کرده‌اند.

«بررسی تطبیقی ملی‌گرایی در شعر نزار قبانی و مهدی اخوان ثالث» اثر میرزایی‌نیا (۱۳۹۳) که ملی‌گرایی یا وطن‌خواهی را با همه تعاریف مختلفی که دارند از آن دسته از موارد می‌داند که از دیرباز در میان ملت‌های مختلف ظهور و بروز کرده اما امروزه به دلیل رشد جوامع بشری و سیاست‌های استعماری غرب این احساس در میان ملل نهادینه شده است. او در پژوهش خود، نمادهای ملی‌گرایی در آثار دو شاعر ایرانی و سوریه‌ای را بررسی می‌کند.

از آنجا که عبدالله پشویو یکی از شاعران معاصر و پرکار و در عین حال تأثیرگذار صاحب سبک کردی است، لذا آثار بسیاری درباره اشعار، افکار و احوال او به چاپ رسیده است. با این حال، درباره موضوع وطن از دیدگاه او مطالب اندکی نگاشته شده است. «سیمبولی‌آل» و «نیشتمان له شیعری عهدوللا په ش‌ئودا» (نماد پرچم و وطن در شعر عبدالله پشویو)، هلو برزنجی (۲۰۱۲) اثر دیگری است که از دیدگاه سیاسی به مقاطع مهم شعر عبدالله پشویو نگاه می‌کند. او در این مقاله سعی کرده تا تلاش‌های پشویو در شعر سیاسی را سامان‌بندی کند و بر دلالت‌های غیرمستقیم وطن هم‌چون «پرچم» پرداخته است.

سرود ولی اسماعیل (۲۰۱۷) در مقاله‌ای با عنوان «ره‌نگدانه‌وی خوشه‌ویستی ئافرهت و نیشتمان لای په‌ش‌ئو» (بازتاب عشق به زن و وطن از دیدگاه پشویو)، عشق به زن و وطن را در اشعار پشویو مورد بحث و بررسی قرار داده است. اسماعیل بدون آن که تعریف مشخصی از وطن به دست بدهد یا روش پژوهش خود را مشخص کرده باشد، بیشتر به زندگی‌نامه پشویو و دیدگاه‌های او نسبت به مفهوم زن و موضوعاتی از این دست پرداخته است و تنها به چند شعر او در مورد وطن اشاره کرده است.

با نگاهی به جایگاه موضوع وطن در برساخت هویت اجتماعی در جهان معاصر نیز محدودیت‌های کمی و کیفی نوشتارهای تحقیقی در باب آن موضوع، پرداختن به آن با رویکردهای چند وجهی و انتقادی ضروری است. لازم به ذکر است که محققان در بررسی مفهوم وطن برساخته، اغلب به سروده‌های شاعران دوره مشروطه پرداخته‌اند. آن مقدار هم که دربرگیرنده موضوع وطن در شعر شاعران معاصر است تک بعدی یا توصیفی است. بر همین اساس نوشتارهایی همچون مقاله حاضر که با رویکردی چند وجهی به تبیین برساخت وطن در بازنمایی شاعران معاصر بویژه در دو زبان متفاوت می‌پردازد، ضروری می‌نماید.

۲-۲: ملاحظات نظری

مفهوم وطن در معنای عینی اگرچه با مفاهیمی همچون میهن، کشور، سرزمین مادری، سرزمین و زادگاه فصول مشترک معنایی دارد؛ فقط به آنها محدود نمی‌شود. این اصطلاح در مقام برساخته‌زبانی-روایی شامل دلالت‌های استعاری-فراتاریخی و تاریخی متعددی است و همین امر سبب دشواری در فهم دقیق آن مفهوم است. به عبارتی دیگر، اگرچه می‌توان تعاریف نسبتاً جامعی در این خصوص مطرح کرد اما در مانعیت این تعاریف دشواری‌هایی وجود دارد. واژه وطن در معنای هستی‌شناختی و تاریخی با دو مفهوم خاستگاه و سکونت گره خورده است. واژه خاستگاه علاوه بر بازنمایی وجه تاریخی هویت، معنای استعاری

فراتاریخی هم به خود می‌گیرد. واژه سکونت نیز بیانگر پیوندی نشاندار میان انسان و محیطی مفروض است که این پیوند حاصل تلاشی برای احراز هویت یا برآمده از احساس تعلق خاطر به مکانی خاص است. با این وصف انسان زمانی بر خود وقوف می‌یابد که مسکن گزیده، در نتیجه هستی خود را در جهان تثبیت کرده باشد (نوربری-شولتز، ۱۳۸۹: ۱۷).

برای درک بهتر مفهوم وطن می‌توان آن را از دو کلان‌منظر فراتاریخی و تاریخی با فروعات آنها صورتبندی کرد. نگاه فراتاریخی بحث وطن بر مبنای دو تلقی الف) اسطوره‌ای/دینی-عرفانی ب) فلسفی-روانی سامان یافته است. تلقی اسطوره‌ای/دینی با بحث هبوط گره خورده است. بدین صورت که در تمامی روایت‌های آفرینش نوع یا زوج اولین مخلوق، در بهشتی جاودان بسر می‌برده است که بنا به اشتباه یا مداخله نیروهای بیرونی آن وضعیت جاودانه را از دست داده، دچار هبوط می‌شود و پس از آن، نوستالژی بهشت گمشده وی را رها نمی‌کند به طوری که با پناه بردن به انواع انضباط‌های آیینی/دینی در صدد بازگشت به آن فضا می‌شود (الیاده، ۱۳۷۵: ۷۲-۵۷). همین نگاه در باور عرفانی با تعبیری همچون بازگشت به عالم وحدت و وضعیت حضور مطرح می‌شود. عالمی که در آن تمام هستی در حالت هیولایی - شکل ناگرفتگی - و پیشانشانگی قرار دارد. با توجه به تمایزی که امانوئل لویناس (۱۳۹۲: ۸۵) میان «وجود» و «موجود» مطرح می‌کند، وطن عرفانی همان عالم وجود است. نمونه مشهور این وطن در در نی نامه مولوی با واژه «نیستان» بازنمایی شده است.

بشنو از نی چون حکایت می‌کند از جدایی‌ها شکایت می‌کند

کز نیستان تا مرا بریده‌اند از نفیرم مرد و زن نالیده‌اند (مولوی، ۱۳۷۵)

در تلقی فلسفی-روانی هم می‌توان به نظرگاه چند فیلسوف/روانکا و همچون هایدگر، فروید و ژاک لکان اشاره نمود. اصطلاح محوری هایدگر در کتاب هستی و زمان واژه «دازاین» به معنای «در-عالم-بودن» است در نظر وی در-عالم-بودن ویژگی عَرَضی ما نیست. ما نمی‌توانیم از این جنبهٔ اگزیستانس یا وجودی خود در مقام موجود بگریزیم (جانسون، ۱۳۸۸: ۴۱). اشاره فلسفی-روانکاوانه فروید به مفهوم هایملیش و هایملیشکایت^۴ در توصیف مفهوم «خانه» به مثابه ارتباط نوستالوژیک و نهادینه شده انسان به مادر به واسطه وابستگی پیشینی جنین به رحم، نشان از وابستگی عاطفی انسان به مفهوم انتزاعی خانه و به همین ترتیب به تمامی مفاهیم انتزاعی مرتبط با خانه دارد که دلالت‌های آن، گاه هم‌چون کشور یا میهن، وجه فیزیکی؛ گاه چون هم‌وطن وجه گروهی و گاه در معنای هم‌تبار، وجه تاریخی به خود می‌گیرند. مفهوم فرویدی خانه، به عبارت ساده به هر آنچه به متعلق به خانه است، بیگانه نیست، آشنا یا خانوادگی است و نزدیک و دوستانه است اشاره دارد (۱۹۱۷: ۲۲۲). ژاک لکان هم در تبیین ساحت‌های وجودی انسان به سه امر واقع، امر خیالی و امر نمادین اشاره می‌کند که امر واقع وی را می‌توان از منظر فلسفی-روانی با مفهوم وطن/خاستگاه برابرخوانی کرد. امر واقع آن جهان پیشانشانگانیست که امر نمادین یا ساحت زبان با حذف آن واقعیت یا جهان کثرت را خلق کرده (فینک، ۱۳۹۷: ۷۴-۷۱) نوعی فقدان فلسفی-روانی به انسان تحمیل می‌کند. لکان انسان را یک «ارگانسیم-در-فرهنگ» می‌داند که گسست میان این دو، منشأ تمام مصائب اوست. به عبارتی دیگر در نظر وی امر واقع، همان واقعیت نیست بل واقعیت چیزی است که فرهنگ یا ساحت نمادین به ما معرفی می‌کند برعکس امر واقع آن وجود ارگانیک است که بیرون از دلالت قرار دارد و ما نمی‌توانیم آن را بشناسیم زیرا هیچ دالی در جهان نام‌هایی که سوژهٔ برساختهٔ فرهنگ، در آن سکونت دارد برای شناسایی امر واقع وجود ندارد انسان مدام در فقدان آن فضا/وطن بسر می‌برد (بلزی، ۱۳۹۵: ۶۶-۶۵).

از منظر تاریخی هم مفهوم وطن در روایت‌های داستانی و توضیحی کلاسیک بازنمایی شده است؛ برای مثال در اساطیر ایرانی، بهترین سرزمینی که خدا آفرید، ایرانویج است (نک. اسلامی ندوشن، ۱۳۷۶: ۲۳ و نک. اوستا، ۱۳۷۵: ۱۳۹، ۱۴۲، ۲۲۴، ۲۵۵). از همین رو «تمام اساطیر دینی و ملی ایرانیان باستان به «ایران» و «آریا» وابسته است. آیین‌های کهن هر ایرانی را به سرزمین ایران دوخته است یعنی سعادت او در آبادی و رونق سرزمین اهورایی ایران است» (صفا، ۱۳۷۶: ۲۳-۲۴). همچنین در شاهنامه فردوسی، جنگی که بین سه پسر فریدون بر سر پادشاهی ایران رخ داده؛ ایران یا ایرانویج از مهم‌ترین عناصر تقدیس شده در اساطیر اولیه ایرانی است که در گفتمان ایرانشهری شاهنامه فردوسی و متفکران امروز برجسته شده است. این برجسته‌سازی حاصل نگرشی اسطوره‌ای به ایران به مثابه مرکز جهان و مهد تمدن است در حالی که همواره در میان خیل «دیگری»‌های دور و نزدیک و دشمنان محاصره و از شش جهت در معرض خطر است. بدیهی است همچنان که در مثال‌های زیر مشاهده می‌شود،

^۴ Heimlig; Heimlichkeit

محمد طاهر بیانی، سیوان؛ چمن‌آرا، بهروز؛ یعقوبی جنبه‌سرای، بهروز (۱۴۰۴). برساخت وطن در شعر مهدی اخوان ثالث و عبدالله پشیو. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۷

در شاهنامه اغلب از مفاهیم کشور و میهن، مفهوم وطن ایراد شده است:

ندانی که ایران نشست منست	جهان سر به سر زیر دست منست (فردوسی، ۶: ۲۵)
که پور فریدون نیای منست	همه شهر ایران، سرای منست (همان، ۳۱)
ازین مرز تا آن بسی راه نیست	سمنگان و ایران و توران یکی ست (همان، ۱۹)

در فرهنگ عربی کلاسیک هم منظور از وطن، تعبیری از اماکن مسکونی مانند خیمه و خانه بود، سپس در معنایی وسیع‌تر به معنای محل زندگی همچون مغنی و ربع، اطلال، ویرانه‌های خانه‌ها، منزلگاه‌های قبیله و گاه تنها به صورت عام به معنای بلد، وطن و زمین بوده است (طنوس، ۱۹۷۵: ۲۲۹-۱۸۴). ازین رو وطن در معنای سنتی خود چنین است: «سکونتگاهی که انسان در آن منزل زندگی می‌کند و با خانواده و خویشاوندان خود در آن به سر می‌برد. ممکن است وطن انسان زادگاه او و محل زندگی خانواده و خویشانان نزدیک او باشد، اعم از اینکه خیمه او باشد یا یک مرغزار که انسان کودکی و جوانی خود را در آن سپری کرده باشد» (زغینه، ۶۸: ۲۰۰۹).

اما توجه به بحث وطن به شکل جدی با جهان جدید (شفیعی کدکنی، ۱۳۵۲) و استعمار گره خورده است که به دنبال خود مفهوم مرز به مثابه حد وطن را در جنبه‌های ملی/قومی، سیاسی، فرهنگی و مواردی مشابه برجسته کرده به انواع نزاع‌های گفتمانی همسو با موارد مذکور انجامیده است. برای کنش استعمار معمولاً سه شکل متصور است: شکل اول همان لشکر کشی، فتح و غارت یک کشور است که از پایان قرن پانزده میلادی رایج شد و به مدت پنج قرن دوام آورد. این نوع همان استعمار کلاسیک معروف است. پس از جنگ جهانی دوم شکل دوم استعمار رایج شد. زمانیکه با بیداری ملت‌ها و شروع فرایند استعمارزدایی، کشورهای استعمارگر دریافتند دیگر حضور مستقیم در مستعمره‌ها ممکن نیست در نتیجه با مداخله غیرمستقیم همچون حمایت از رهبران و گروه‌های شبکه‌ای قدرت به عنوان دست‌نشانده‌های خود در ممالک دیگر به استعمار پرداختند. این رویه تا حدود ۱۹۸۰ دوام آورد. شکل سوم استعمار با عنوان استعمار پست‌مدرن یا «فرا نو» کشورهای جهان را به دو قطب توسعه‌یافته و توسعه‌نیافته تقسیم کرد که محور آن تاکید بر جامعه اطلاعاتی و قدرت رسانه‌هاست.^۵ مفهوم وطن در معنای مورد نظر شاعران موضوع بحث این مقاله بیشتر موضع‌گیری در برابر استعمار از نوع دوم است. اگرچه می‌تواند به استعمار نوع اول هم نظر داشته باشد یا آنکه به شکل کمرنگ به نوع سوم استعمار هم توجهی شده باشد.

۳- روش پژوهش

پژوهش حاضر با رویکردی کیفی و به شیوه‌ی تحلیل محتوای متون ادبی انجام شده است. هدف اصلی این تحقیق، بررسی چگونگی بازنمایی مفهوم «وطن» در شعرهای مهدی اخوان ثالث، شاعر معاصر ایرانی، و عبدالله پشیر، شاعر برجسته‌ی کرد، است. از آنجا که شعر، بستری برای بیان تجربه‌های زیسته، احساسات جمعی و هویت فرهنگی و سیاسی است، تحلیل محتوایی شعرها می‌تواند به فهم عمیق‌تری از نحوه‌ی شکل‌گیری و بازنمایی مفهوم وطن در جهان ذهنی این دو شاعر بینجامد. در این پژوهش، ابتدا با روش نمونه‌گیری هدفمند، مجموعه‌ای از اشعاری که به صورت مستقیم یا ضمنی به مضمون «وطن» و مفاهیم مرتبط با آن چون تبعید، بی‌وطنی، ریشه، غربت، تعلق مکانی و هویت جمعی پرداخته‌اند، انتخاب شد. معیار انتخاب شعرها، حضور پررنگ عناصر معنایی مرتبط با وطن در سطح واژگانی، تصویری و گفتمانی است. سپس با بهره‌گیری از شیوه‌ی تحلیل محتوای کیفی با رویکرد تفسیری، مضامین اصلی و فرعی مرتبط با وطن از شعرهای منتخب استخراج و طبقه‌بندی گردید. در این فرایند، به بافت تاریخی، اجتماعی و فرهنگی هر شاعر نیز توجه شد تا ابعاد ضمنی و زمینه‌مند بازنمایی وطن بهتر درک شود. همچنین برای تبیین لایه‌های معنایی اشعار، از مفاهیم نظری در حوزه‌های هویت، مکان، خاطره و تبعید استفاده شده است. در نهایت، یافته‌ها به صورت مقایسه‌ای تحلیل می‌شوند تا تفاوت‌ها و شباهت‌ها در نحوه‌ی بازنمایی وطن در شعر اخوان ثالث و پشیر روشن گردد. این تحلیل می‌تواند به شناخت بهتر رابطه‌ی میان شعر، هویت و مفهوم وطن در بسترهای فرهنگی متفاوت یاری رساند.

^۵ برای مطالعه بیشتر در این باره رجوع کنید به مقدمه مترجمان در اسمیت، ۱۳۹۴.

محمد طاهر بیانی، سیوان؛ چمن‌آرا، بهروز؛ یعقوبی جنبه‌سرای، بهروز (۱۴۰۴). برساخت وطن در شعر مهدی اخوان ثالث و عبدالله پشیر. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۷

۴- تحلیل یافته‌ها

۴- وجوه بازنمایی انواع وطن در شعر مهدی اخوان ثالث و عبدالله پشیو

وطن در مقام یکی از واژگان مکان/ فضا در ذیل خصلت قلمروگرایی و قلمروپایی جانداران قرار می‌گیرد که در میان تمام موجودات زنده مشترک است. این خصلت که با حس مالکیت گره خورده، عامل تشخیص و بقای جانداران است. حیوانات با مکانیزم‌های متعددی همچون استتار، زره‌ط حفاظتی، تیغ، بو، فرار و موارد مشابه، «فاصله‌گریز» یا همان مکانیزم قرارگیری در فضا را رعایت می‌کنند (هال، ۱۳۷۶: ۱۵-۱۴ و لاوسون، ۱۳۹۱: ۱۱۰). فاصله‌گریز یکی از اصول اصلی قلمروگرایی در میان حیوانات است. در میان انسان‌ها نیز، مفهوم «ملت» یکی از آشکارترین وجوه قلمروگرایی/پایی است که چونان معیاری مهم برای ایجاد تمایز و شناسایی بکار می‌رود. در تداوم قلمروی ملی؛ قلمروهایی دیگری همچون شهر/روستا، محله، ملک تحت اختیار، خانه نیز وجود دارند (نک. لاوسون: ۱۳۹۱: ۱۹۷-۱۷۹). بنا به ماهیت فضایی مذکور، وطن می‌تواند در بازنمایی‌های هنری و ادبی در خدمت چند شکل موضع‌گیری قرار گیرد. بر همین اساس، موضع‌گیری‌های نهفته در برساخت هنری-ایدئولوژیک اشعار اخوان ثالث و پشیو در باب وطن را می‌توان در سه سطح صورتبندی کرد: الف) وطن روانی-نوستالژیک ب) وطن عینی/جغرافیایی ج) وطن گفتمانی.

۴-۱. وطن روانی-نوستالژیک اخوان ثالث و پشیو

نوستالژی به عبارت ساده احساسی غم‌انگیز اما همراه با شادی نسبت به اشیاء، اشخاص و موقعیت‌های گذشته است. در این معنا وطن به مثابه ترکیبی از اشیاء، اشخاص و موقعیت‌های مندرج در ظرف زمان گذشته است که موضوع بازنمایی شاعران قرار می‌گیرد. این حالت/وضعیت لزوماً حاصل جلای وطن یا دور ماندگی شخص/شاعر از وطن فیزیکی نیست، بل گاه به هنگام حضور شاعر در وطن خود و در کنار هموطنان رخ می‌دهد. گاهی هم حاصل غربت و دوری فیزیکی از وطن است. احساس نوستالژیک افزون بر حسرت و دلتنگی نسبت به وطن و سرزمین مادری، نوعی دلتنگی/اشتیاق به موضوعاتی همچون دوران خوش کودکی، اوضاع خوب سیاسی، مذهبی و اقتصادی در گذشته سپری شده نیز هست (آشوری، ۱۳۸۱: ۲۴۶).

وجوهی از نوستالژی از جمله نوستالژی وطن در در جای جای شعر اخوان بازنمایی شده است به طوری که در دلالت‌یابی مفاهیم در شعر وی نمی‌توان آن مفهوم را به حواشی راند. راوی-مؤلف شعر اخوان به شکل‌های مختلف سعی کرده است وطنی با نام ایران را به شکلی نشاندار در ذهن/نظر شنونده/خواننده شعر خود نهادینه سازد. اگر از سروده‌های دوران جوانی وی صرف نظر شود، کمتر مفهومی به اندازه وطن در وجوه مختلف آن در شعر وی برجسته شده است. اخوان با اشاره به مفهوم ایران‌شهر به جای ایران، به نوعی وطن نوستالژیک خود را در گفتمانی برساخت کرده که از یک سو تاریخی و از دیگر سوی معرفت‌شناسانه به معنای یک نظام شناختی ایرانی است:

«خواه روز صلح و بسته مهر را پیمان/ خواه روز جنگ و خورده بهر کین سوگند/ آری اکنون شیر ایران شهر/ تهمتن گرد سجستانی/ کوه کوهان، مرد مردستان/ رستم دستان/ در تگ تاریک ژرف چاه و پهناور/ کشته هر سو بر کف و دیواره‌هایش نیزه و خنجر...» (اخوان ثالث، ۱۳۹۷: ۱/ ۸۵۹). این برساخت بالذاته کمال‌گرایانه است و به سبب وجود لایه‌های فراتاریخی در آن، در کسوت دوران طلایی تصویر شده و به حریم اسطوره می‌پیوندد. این تلقی در شعر «ترا ای کهن بوم و بر دوست دارم» با شور و هیجانی صریح تداوم می‌یابد:

ز پوچ جهان، هیچ اگر دوست دارم	ترا ای کهن بوم و بر دوست دارم
ترا ای کهن پیر جاوید برنا	ترا دوست دارم، اگر دوست دارم
ترا ای گرانمایه دیرینه ایران	ترا ای گرامی گهر دوست دارم
ترا، ای کهن زاد بوم بزرگان	بزرگ آفرین نامور دوست دارم
هنروار اندیشه‌ات رخشد و من	هم اندیشه‌ات، هم هنر دوست دارم

اگر قول افسانه، یا متن تاریخ و گر نقد و نقل سیر دوست دارم
اگر خامه تیشه‌ست و خط نقر در سنگ بر اوراق کوه و کمر دوست دارم
(اخوان ثالث، ۱۳۹۷: ۲/ ۱۲۹۲)

اخوان در این شعر تلاش کرده است تا میان هویت‌های فردی، جمعی، ملی، دینی و فرهنگی ایرانیان همبستگی ایجاد کند و با زبانی صریح نشان دهد که ایران نه تنها از لحاظ جغرافیایی بلکه از دیگر جوانب نیز مستقل و دارای شأن و جایگاه جداگانه است. لذا کوشیده است تا با تمام وجود و صراحت کامل مؤلفه‌های تعیین‌کننده این هویت تمام عیار را نمایان سازد؛ به همین خاطر، علاوه بر مفهوم محض واژه و اصطلاح هویت، به مباحثی از جمله هویت ملی، هویت دینی و ... نیز پرداخته و با استفاده از ردیف «دوست دارم» علاوه بر بیان مطلوب بودن این‌گونه وجوه موجود در هویت ملی، به صورت صریح و مکرر دوست داشتن و عشق و علاقه خود را به آن‌ها خاطر نشان می‌سازد.

شاعر در شعر بلند «قصه شهر سنگستان» با ذکر زیربوم‌های تصویرسازانه همانند شعر «ترا ای کهن بوم و بر دوست دارم»، به بخش‌های مهم دیگری از منظومه معرفتی خود در باب هویت ملی ایران اشاره کرده و جنبه‌های دیگری از آن را آشکار می‌سازد: ز اسب افتاده او، نز اصل/ غریبم، قصه‌ام چون غصه‌ام بسیار/ سخن پوشیده بشنو، من مرده‌ست و اصلم پیر و پژمرده‌ست/ غم دل با تو گویم غار/ کبوترهای جادوی بشارت‌گوی/ نشستند و تواند بود و/ باید بودها گفتند/ بشارت‌ها به من دادند و سوی آشیان رفتند/ من آن کالام را دریا فرو برده/ گله‌ام را گرگها خورده/ من آن آواره این دشت بی فرسنگ/ من آن شهر اسیرم، ساکنانش سنگ/ ولی گویا دگر این بینوا شهزاده باید دخمه‌ای جوید/ دریغا دخمه‌ای در خورد این تنهای بدفرجام نتوان یافت (اخوان ثالث، ۱۳۹۷: ۱/ ۵۹۳).

غربت و تبعید دلایل بی‌حوصلگی و خستگی اخوانند. اگر چه او به واسطه دگراندیشی‌هایش برای مدتی به جنوب ایران تبعید می‌شود و از این بابت ناامید است اما بی‌حوصلگی و خستگی اخوان از منظر نوستالژیک محصول غربت و کوچ ناشی از هجوم تاریخی عرب و مغول در گذشته نیز استیلای غرب بر شرق در دوره معاصر است که در خاطره تاریخی ایرانیان نقش بسته و در شعر و اندیشه اخوان دلالت وطن نوستالوژیک به خود می‌گیرد. به باور او: «سابقاً اعراب، مغزها و هوشها و اندیشه‌های بزرگ و گرانمایه ما را می‌زدیدند (به گواهی تاریخ، عالی‌ترین آثار فکر و فرهنگ عربی و اسلامی را، بلندترین ابیات دیوان مفاخر عرب را ایرانیان به وجود آوردند) زمانی مغول‌ها و حال فرنگیها به غارت و غنیمت می‌بردند، ای دریغ» (اخوان ثالث، ۱۳۹۷: ۴۱۹/ ۱). دل اخوان در غربت تنگ، ناآرام و نومید است و بر این باور است که رنگ آسمان در هنگام غربت با رنگ آسمان وطن خویش تفاوت دارد و این بدگمانی از احساس غربت ناشی شده است.

نوستالژی وطن در شعر پشیو همانند اخوان فراگیر و چند سویه است؛ برای او قوم/وطن در هم تنیده است. نوستالژی وی نسبت به وطن از یک سو با برابر خوانی آن با زرین‌شهر/بهشت رنگ و بوی اساطیری به خود می‌گیرد: «به‌هشت و دوزخ بؤ من تازه نین/ هاوکات و هاوجی/ ئه‌ویشم دیوه، ئه‌میشم دیوه/ نیشتمانی من له‌وه‌تی هیه/ به‌هسته و دوزخ ده‌وری ته‌نیوه» (په‌شیو، هه‌سپم هه‌وره و رکینفم چیا، ۲۰۰۸: ۲۳۱). (بهشت و دوزخ برای من تازه نیستند/ در یک زمان و در یک جا/ هم آن را دیده‌ام هم این را/ وطن من از زمانی که وجود دارد/ بهشت است و دوزخ آن را احاطه کرده است). «نیشتمانم/ که به‌هسته‌تی سهر زه‌وی بی‌و/ ههر بستیکی ئاسمانه‌که‌ی/ بؤ بالندان نه‌که‌م به نه‌وا/ ههر گهردیکی خاک و خۆلی/ نه‌پاریزم وه‌ک په‌رجۆی خوا/ ههر تۆزقالتیک له‌هه‌واکه‌ی/ هه‌لنه‌کیشم وه‌ک خه‌لاتی.../ ئیتیر بۆچی خوا له‌و دنیا/ به‌هسته‌تیکی دیم بداتی؟!» (په‌شیو، سه‌ولم پۆلا و که‌ناریش دوور، ۲۰۲۰: ۱۶۷-۱۶۸). (وطنم/ که بهشت روی زمین است و/ هر وجب آسمانش را/ برای پرندگان به نوا «آهنگ» تبدیل نکنم/ هر تپه‌ای از گرد و خاکش/ را مانند بهشت خدا حفظ نکنم/ و کمترین مقدار هوایش را/ مانند جایزه‌ای تنفس نکنم/ دیگر برای چه خداوند بهشتی دیگر به من بدهد؟).

از سوی دیگر به شکلی تاریخمند با مبارزه و استقامت گره می‌خورد. در شعر «سهر بازی ون» (سرباز گمنام) تصویری حقیقی از وطن خود را به ملت‌های جهان نشان می‌دهد؛ تصویری از وطنی که در هر گوشه و کنار آن شهیدی آرامیده است: «ئه‌گهر سبه‌ی/ وه‌فدیک بیته ولاتی من، لیم به‌رسی/ کوانی گوژی سهر بازی ون؟/ ده‌لیم/ گه‌وره‌م: له‌که ناری ههر جوگه‌یی/ له‌سهر سه‌کوئی ههر مزگه‌وتی/ له‌به‌ر ده‌رگای ههر مالتی/ ههر کلپسه‌یی/ ههر ئه‌شکه‌وتی/ له‌سهر گابه‌ردی شاختی/ له‌سهر دره‌ختی ههر باختی/ محمد طاهر بیبانی، سیوان؛ چمن‌آرا، بهروز؛ یعقوبی جنبه‌سرای، بهروز (۱۴۰۴). برساخت وطن در شعر مهدی اخوان ثالث و عبدالله پشیو. جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۷ (۱)، ۱۴۵-۱۶۰.

لهم ولّاته/ له سهر ههر بسته زه مینی، له ژیر ههر گهزه ئاسمانی/ مه ترسه سهر داخه و تاجه گولینه که ت دانئ» (په شیو، پشت له نهوا و روو له کرپوه، ۲۰۰۸: ۴۲۹ - ۴۳۰). (اگر فردا/ هیأتی به سرزمین من بیاید و از من بپرسد/ گور سرباز گمنام کجاست؟/ می گویم:/ سرورم! در کنار هر جویبار/ بر روی سکوی هر مسجد/ جلوی در هر خانه/ در هر کلیسا/ در هر غار/ بر روی صخره هر کوه/ بر روی درخت هر باغ/ در این سرزمین/ بر روی هر وجب خاک، زیر هر متر از آسمان/ بیم نداشته باش سر خود را فرود بیاور و تاج گل خود را در آنجا بگذارد).

در جای دیگر خاک را به مفهوم جهانی مادر پیوند زده و بدین ترتیب آنرا نوستالوژیک می کند. یک مشت از خاک وطن برای انسان تقدس دارد و به همین خاطر یا بوسیده می شود یا بوییده می گردد؛ چرا که خاک با قلب انسان ها در ارتباط است. از سوی دیگر، خاک برای شاعر مادری مهربان است. با این حال پشیو بیم از آن دارد که آیا خاک او و کسان دیگری را که در حال تخریب میهن اند، یکسان در آغوش خود می گیرد؟ پشیو با همسوسازی مخاطب شعر خود با مفهوم نوستالوژیک مادر و خاک، او را به صورت غیر مستقیم با این پرسش اساسی روبرو می کند که آن عاشقی که حاضر است خود را به خاطر خاک (وطن) فدا کند چگونه ممکن است با کس دیگری که تلاش می کند آن را به فنا دهد یکسان در آغوش گرفته شود؟

«خه زنه ی مالم/ چنگیک خوئی نیشتمانه.... /ئه مرۆ بۆنم کرد و گوتم؛/ ده زانم تو ئازیزه کهم،/ چ دایکیکی میهره بانی!! /ئاگام لئیه،/ ئه وهی هیچ کهس په ی پی نایا، تو ده یزانی./ به لام چبکه م؟/ جار ناجاری،/ بانی سهر دلۆپه ده کا و/ پرسیار، تک تک، دیتنه خواری، ئه رۆی بشی،/ که دهرمین و ده ماننیزن،/ گشتمان وه ک یه ک لا بلاوینئ له هه ناوتنا؟!» (په شیو، سه ولّم پۆلا و که ناریش دوور، ۲۰۲۰: ۲۴۳-۲۴۱). (گنجینه ثروت و دارایی من/ مشت از خاک میهن من است/ امروز آن را بوسیدم و گفتم/ عزیز من! می دانم که تو/ چه مادر مهربانی هستی/ آگاهم از این/ چیزی که هیچ کس در نمی یابد، تو می دانی/ اما من چه کنم/ گاه گاهی/ بالای سر چکه می کند و/ پرسش قطره قطره فرو می ریزد/ آیا این امکان وجود دارد/ که هنگام مرگ که ما را دفن می کنند/ همه ما را یکسان در آغوش خویش نوازش کنی؟)

افزون بر این بخشی از نوستالژی وی حاصل غربت به معنای عینی آن است. پشیو در غربت، از سفر در بنادر، ایستگاه ها و هواپیماها خسته است. او در غربت همچون برگ درخت در دست باد بین آسمان و زمین معلق و سرگردان است، اما در هر جا که باشد چشم او تنها وطن خویش، یعنی کردستان را می بیند. به عبارت دیگر، قبله گاه دنیوی پشیو تنها وطن او است. بدین مضمون پشیو می گوید:

«من چیم داوه/ له بیلیت و جانتا و سه فەر؟/ هه تا کهنگی، وه کوو په لیک،/ له به ندهر و وێستگه و فرگه کان/ ده کهوم و هه ل ده قۆمه وه؟/ خو له ههر کوئی دنیا بم من،/ ههر کوردستان ده بینم و/ ته نیا ئه ویش ده دۆمه وه!» (په شیو، سه ولّم پۆلا و که ناریش دوور، ۲۰۲۰: ۲۸۷). (من چه کاری دارم/ با بلیت، چمدان و سفر/ تا کی باید همانند یک پر/ در بندر، ایستگاه و فرودگاه ها/ بیفتم و برخیزم/ من که در هر جای جهان باشم/ تنها کردستان را می بینم و/ تنها آن را می یابم).

به همین صورت تصویر نوستالوژیک کوه که نماد اسطوره ای دوستی کردها است، در پیوند با رود، با چشمه و جویباران منجر به ایجاد تصاویری نوستالوژیک از موطن او، کردستان شده است. کوه و قله نماد وطنند فصل های سال نیز بخشی از وطن به شمار می روند و شاعر در غربت به یاد آن ها افتاده و امیدوار است که معجزه ای الهی مانند دیو داستان حضرت سلیمان که تخت بلقیس را برای او آورد، برای شاعر نیز میهنش را (کوه ها و چهار فصل زیبای کردستان) به جوار غربت گاه وی (دریا، مه و غبار زمستان) ببرد:

«شیتیم شیتی چیای مه فته ن،/ شیتی نسی و دوند و یالی،/ شیتی ههر چوار وه رزی سالی.../ ههر چاوه ریم/ به لکوو روژیک/ په رجۆیه ک، هیزیکی دادره س،/ بیان هینئ،/ بیان کاته/ هاوسی دیه ریا و ته م و نه وره س!» (په شیو، سه ولّم پۆلا و که ناریش دوور، ۲۰۲۰: ۲۱۹). (دیوانه ام دیوانه کوه مفتن/ دیوانه سایه گاه و قله و کوه آن/ دیوانه چهار فصل سال آن/ همواره منتظرم/ بلکه روزی/ نیرویی فریادرس، پر جویی را/ بیاورد/ و آنها را/ به همسایه دریا و مه بدل سازد).

۴-۲. وطن عینی/جغرافیایی اخوان ثالث و پشیو

وطن عینی/جغرافیایی همان وجه مکانمند و عینی وطن است که در جغرافیایی محسوس جای گرفته است. البته این امر جغرافیایی لزوماً منطبق بر مرزهای سیاسی حاضر/موجود نیست. بلکه می‌تواند شامل گستره جغرافیایی باشد که امروز بخشی از آن از تملک سیاسی خارج شده است. تمام واحدهای مکانی/مکانمند طبیعی/مصنوع اعم از کوه‌ها، دشت‌ها، دریاها، راه‌ها، شهرها، روستاها، عمارت‌ها و غیره در این دسته قرار می‌گیرند. وطن عینی-جغرافیایی شکل متشخص/مکانمند وطن نوستالژیک را بازنمایی می‌کند. ناگفته نماند اگرچه وطن عینی/جغرافیایی به شکل محسوس و فیزیکی حضور دارد در برساخت هنری-ایدئولوژیک/روانشناختی سبب دلالت‌ها و تداعی‌های انتزاعی می‌شود که گاه نمودی نوستالژیک و گاه موضعی گفتمانی را در بر می‌گیرد.

مولف-راوی شعر اخوان در باب بازنمایی موضوع وطن بخشی از دلالت‌سازی خود را با اشاره به واحدهای جغرافیایی سامان می‌دهد. دلبستگی وی به دال محوری وطن او را بر این می‌دارد که فراتر از جغرافیای مادری یعنی خراسان، دیگر ولایات و شهرهای ایران را نیز دوست بدارد و حتی فراتر از مرزهای جغرافیای سیاسی امروز هم برود. در این تلقی او به ایران به معنای فرهنگی/قومی آن می‌نگرد. وطنی که در شعر «تو را ای کهن بوم و بر...» توصیف می‌شود، فراتر از مرزهای جغرافیایی امروزی است. سغد، خوارزم، عراق، اراک و قفقاز را نیز شامل می‌شود. شاعر همچنان در مرزهای خراسان بزرگ و ایران بزرگ دیروز موطن دارد. عشق به ایران و مظاهر تاریخ و تمدن دیرین سال آن، در سراسر قصیده «تو را ای کهن بوم و بر...» با هیجانی شگفت موج می‌زند (کاخی، ۱۳۷۰: ۱۶۲). شعر مذکور نمونه برجسته از تصویرگری وطن فیزیکی با پشتوانه فرهنگی-سیاسی آن در شعر اخوان است:

خوشا رشت و گرگان و مازندران	که‌شان همچو بحر خزر دوست دارم
خوشا حوزه شرب کارون و اهواز	که شیرین‌ترش از شکر دوست دارم
فری آذر ابادگان بزرگ	من آن پیشگام خطر دوست دارم
صفاهان نصف جهان ترا من	فزون تر ز نصف دگر دوست دارم
خوشا نخبه‌زای خراسان	ز جان و دل آن پهنه‌ور دوست دارم
زهی شهر شیراز جنت طرازا	من آن مهد ذوق و هنر دوست دارم
بر و بوم کرد و بلوچ ترا چون	درخت نجابت ثمر دوست دارم
خوشا طرف کرمان و مرز جنوب	که‌شان خشک و تر، بحر و بر دوست دارم
خوشا طرف کرمان و مرز جنوب	که شان خشک و تر، بحر و بر دوست دارم
من افغان هم‌ریشه مان را که باغیست	به چنگ بتر از تتر دوست دارم

کهن سغد و خوارزم را با کویرش که شان باخت دوده قجر دوست دارم

عراق و خلیج تو را چون ورازورد که دیوار چین راست در، دوست دارم

هم اران و قفقاز دیرینه‌مان را چو پوری سرای پدر دوست دارم ...

(اخوان، ۱۳۹۷: ۲/۱۲۹۳).

ناگفته نماند وطن دوستی اخوان مانع از آن نیست که گاه‌گاه از آن ننالد و آن را به زبان تلخ هجو نکند. در این نوع موضع‌گیری‌ها رنج و آزارهای شخصی سبب می‌شود که با رویکردی نوستالژیک در حسرت زادگاه ناله سر دهد و تهران را نه در معنای وطن بلکه در مقام وطن فرهنگی با رویکرد ایران‌شهری نکوهش کند. شعر «شکایت از ری» در دفتر ارغنون نمونه‌ای از این مواجهه است:

محمد طاهر بیبانی، سیوان؛ چمن‌آرا، بهروز؛ یعقوبی جنبه‌سرای، بهروز (۱۴۰۴). برساخت وطن در شعر مهدی اخوان ثالث و عبدالله پشیو. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۷

«من کیستم؟ غریب جوانی/ همزاد با عذاب الیمی/ در گوشه‌ای ز خطه تهران/ افتاده در بلای عظیمی/ نز محرمان جلیس شفیقی/ نز همدان رفیق صمیمی، تهران مگو که مکمن تنین/ لابل دهان گشوده جحیمی... گر خیزد از دیار خراسان/ جان می دهم به بوی نسیمی» (اخوان ثالث، ۱۳۹۷: ۱/ ۱۲۹).

مولف-راوی با به کار بردن واژگان قدیمی و غریب عربی که خود را از منظر گفتمانی و اندیشگی از آن‌ها فرسنگ‌ها دور می‌داند، تهران را توصیف می‌کند و صفاتی همچون «مکمن تنین، جحیم، ماء حمیم و ...» را برای آن به کار می‌برد که نشان‌دهنده انزجار وی از این شهر/گفتمان است. در مقابل خراسان را در مقام نمادی از گفتمان/ وطن ایران مطلوب خود به وطن مطلوب تشبیه می‌کند. وطن عینی/جغرافیایی در شعر پشیو همانند تلقی اخوان از دلالت صرفاً جغرافیایی خود در می‌گذرد. از آنجا که شعر پشیو همیشه بین دو دنیای واقعیت و خیال شاعرانه آرمانگرا در تعلیق و تلاطم است، میان وطن فیزیکی و نوستالوژیک شاعرانه پشیو پیوندی استوار برقرار است. او تنها به ذکر نام‌ها و جای‌ها اکتفا نمی‌کند بلکه با ایجاد پیوند بین مکان‌ها و ارزش‌های معنوی دست به نمادسازی می‌زند. نمادهایی که شهرها را به خاطر قدمت ارزش‌هایی که بدان‌ها پیوند می‌خورند کهن‌تر و بی‌زمان‌تر می‌کنند:

«له چه‌مچه‌مال بووم،/ نه‌وه‌توو دوو بوو./ بو به‌هار دره‌نگ، بو هاوین زوو بوو./ سه‌نگه‌ری دوژمن چه‌شنی مار وابوو،/ تفه‌نگه‌اوژیک دوو په‌پکه‌ی دابوو./ منداآلیک دهستی وه ک توکله لیموی/ له‌دهستی دایکی ره‌شپووشی به‌ردا.../ دهستی گوشیم و کردی به هی خوی...» (په‌شپو، سه‌ولم پؤلا و که‌ناریش دوور، ۲۰۲۰: ۱۸). (در چمچمال^۶ بودم/ برای بهار دیر و برای تابستان زود بود/ سنگر دشمن همانند ما بود/ فردی سلاح به دست همانند مار چنبره زده بود/ کودکی دستش همانند پوست لیمو/ از دست مادر سیاه‌پوش خود رها کرد/ دست من را فشرد و به دست خود بدل کرد).

یا در شعری دیگر برای حلبچه چنین می‌سراید: «هه‌له‌بجه بو‌ئه‌وان چه‌ندی کرد؟/ هه‌له‌بجه بو‌ئه‌وان چه‌ند ده‌کات؟/ چه‌ند هه‌زار؟ چه‌ند ملیون؟ چه‌ند ملیار؟/ خودایه هیچ نه‌کا/ ده‌ترسم دنیا گشت بکه‌نه هه‌له‌بجه -/ بست به‌بست، گوند به‌گوند، شاره‌شار» (په‌شپو، سه‌ولم پؤلا و که‌ناریش دوور، ۲۰۲۰: ۹۵). (حلبچه برای آنها چقدر سود کرد؟/ حلبچه برای آنان چقدر سود می‌کند؟/ چند هزار؟ چند میلیون؟ چند میلیارد؟/ از خدا می‌خواهم سودی نکند/ می‌ترسم همه دنیا را به حلبچه بدل سازند./ و جب و جب، روستا به روستا، شهر به شهر).

پشیو در بازنمایی کرکوک هم که همواره نقطه تنازع میان کرد و دولت عراق بوده و برای مردم کرد اقلیم کردستان «دل کردستان» قلمداد می‌شود، نسبتی هستی-هویت‌شناختی میان جغرافیا و ملت-فرهنگ در نظر می‌گیرد:

«که‌رکوک ره‌گه و دانابری،/ خوتان له ره‌گ دابراون،/ لک‌به‌لک و چل‌به‌چلتان...» (په‌شپو، سه‌ولم پؤلا و که‌ناریش دوور، ۲۰۲۰: ۱۷۸). (کرکوک ریشه است و جدا نمی‌شود/ شما از ریشه جدا شده‌اید/ شاخه به شاخه و شاخ به شاخ‌تان).

با این وصف وطن فیزیکی در اندیشه پشیو گسترده‌تر از مرزهای سیاسی است. اگرچه پیشتر برای او حلبچه و کرکوک و شنگال بود، در روزگار اخیر در لباس کوبانی^۷ نمود می‌یابد جایی که در آن زنان و مردان سرزمینش، تنها و در برابر چشمان جهانیان، سنگرها را با خون خود رنگین کرده اما خاک به دشمن نسپردند. او شیفته و همذات‌پندارانه با آن مواجه می‌شود. به طوری که آن را چونان افسانه واقعی فرض می‌کند که نیازی به داستان‌سرایی و روایت ندارد:

«برینی شه‌نگال شه‌و ده‌تریونئی* ده‌شی، روژیک له روژان،/ زانه‌که‌ی له زیره بکه‌وئی،/ به‌لام قه‌ت ناشی ساریژ بی.../ هه‌موو روژئی ده‌مه‌وئی/ داستانیک له‌سه‌ر کوپانی بنووسم.../ سارد ده‌بمه‌وه./ چما داستان له‌سه‌ر داستان ده‌نوسری؟/ ده‌مه‌وئی، بو چه‌ند په‌یفتیک،/ پنا ببه‌مه به‌ر ئه‌فسانه،/ چه‌ند په‌یفتیک،/ که شایانی به‌ژنی کوپانی بن،/ به‌لام کوپانی خوی بوه به‌ئه‌فسانه و/ پی‌یوستی به‌ئه‌فسانه نوس نییه!» (په‌شپو، سه‌ولم پؤلا و که‌ناریش دوور، ۲۰۲۰: ۱۸۹). (زخم شنگال شب را دور می‌سازد/ شاید روزی از روزها/ درد آن آرام بگیرد/ اما هرگز احتمال نمی‌رود که التیام یابد/ هر روز می‌خواهم/ داستانی را درباره کوبانی بنویسم/ اما سرد

^۶ چمچمال نام یکی از نواحی بزرگ از توابع سلیمانیه است که هزاران نفر در آنجا کشته شدند و از آن‌ها به عنوان نماد دفاع نام برده می‌شود.

^۷ شنگال و کوبانی نام دو شهر از شهرهای کردستان است که در شنگال مرکز آیین «لالش» قرار دارد که قبله‌گاه ایزدی‌ها است و به نماد رویارویی با قدرت و ظلم داعش بدل شدند که صدها دختر و زن ایزدی را به برده بدل ساختند و با آن‌ها به تجارت پرداختند.

محمد طاهر بیبانی، سیوان؛ چمن‌آرا، بهروز؛ یعقوبی جنبه‌سرایی، بهروز (۱۴۰۴). برساخت وطن در شعر مهدی اخوان ثالث و عبدالله پشیو. جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۷،

می‌شوم/ مگر داستان بر داستان نوشته می‌شود؟/ می‌خواهم برای چند جمله سخن/ به افسانه‌ها پناه ببرم/ چند جمله و عبارت شایان قد و قامت کوبانی/ اما کوبانی خود افسانه شد و/ نیازی به افسانه‌نویس ندارد).

۳-۴. وطن گفتمانی اخوان ثالث و پشیو: آگونستی و آنتاگونیستی

گفتمان نوعی مفصل‌بندی نشانگانی-معنایی در یک نظام رمزگانی است که در آن هستی-هویت هر سوژه/بژه‌ای در تقابل با دیگری سامان می‌یابد. به عبارتی دیگر گفتمان ساختاری ایدئولوژیک داشته، همین مؤلفه متن/جامعه را به صورت قطبی شده در دو ساحت «ما» و «آنها» سامان می‌دهد. تئون وندایک بنا به قطب‌بندی مذکور از چهار احتمال در قالب یک «مربع مفهومی» یا «مربع ایدئولوژیکی» یاد می‌کند. این چهار احتمال عبارت‌اند از: الف) بر نکات مثبت ما تأکید کنید ب) بر نکات منفی آنها تأکید کنید ج) بر نکات منفی ما تأکید نکنید د) بر نکات مثبت آنها تأکید نکنید (دایک، ۱۳۹۴: ۶۰-۵۹). احتمالات مذکور را می‌توان از منظری دیگر در دو دسته صورت‌بندی کرد: ۱) آنتاگونیستی ۲) آگونستی. مبنای تعامل در مواجهه آنتاگونیستی بر منطق «دوست/دشمن» یا «خودی/غیرخودی» بنا شده است. با این وصف «غیر» همان دشمن است و از میان «من و او» یا «ما و آنها» فقط یک نفر می‌تواند حضور داشته باشد و غیر یا دیگری باید حذف شود. در مقابل تلقی مذکور، باوری دیگر با نام آگونسیم وجود دارد که در آن، غیر یا دیگری در مقام مخالف - نه دشمن - مفروض است (موفه، ۱۳۹۱: ۲۱-۲۷). منطق حاکم بر رابطه آگونستی توجه به تفاوت‌ها و رعایت حریم دیگری است.

۳-۴.۱. گفتمان آگونستی (رقابت و تفاوت‌باوری)

آگون به معنای رقابت است. در این نوع رابطه اگرچه طرفین درصدد حفظ منافع خود هستند ولی چنین رابطه‌ای در صدد حذف دیگری نیست به عبارتی دیگر منطق آن به تفاوت‌ها احترام گذاشته، حضور دیگری را به رسمیت می‌شناسد. در برساخت هنری-ایدئولوژیک اخوان از مفهوم وطن، دایره تلقی آگونستی وی از دایره مرز جغرافیای فرهنگی خارج نمی‌شود او در اشعاری مثل «تو را ای کهن بوم و بر دوست دارم» فراتر از زادگاه یعنی خراسان به دیگر شهرها نیز علاقه می‌ورزد حتی فراتر از جغرافیای سیاسی امروز ایران از سغد، خوارزم، قفقاز و غیره هم یاد می‌کند. منتهی این یادکرد در خدمت تلقی خاص ایرانشهریست که در آن قوم/ملیت، فرهنگ و سیاست تحت لوای نام ایران در مقام یک باور نه وطن قرار دارد. اگر بخواهیم دقیقتر بنگریم به شکلی کلان تلقی وی آگونستی نیست. اگر هم انسان‌دوستی در شعر وی دیده می‌شود، مبنایی احساسی و عام دارد نه منشی دموکراتیک آن هم در معنای هستی‌شناسانه آن (مختاری، ۱۳۷۸: ۵۷۷-۵۲۴). به عبارتی دیگر انسان‌دوستی اخوان ثالث نیز از جمله مردم‌دوستی‌های رمانتیکی است که می‌توان آن را به مثابه یک پایه و بنیاد مهم و مستحکم برای تأسیس ملت و وطن تلقی کرد؛ زیرا در ضمن سپاس‌گزاری‌های باشکوه خود از مردم آنان را متعهد و مسئول می‌داند و از آنان می‌خواهد که فراموش نکنند که چه تعهد و مسئولیتی را در قبال مبنایی و مسائل فرهنگی ملت و مملکت خویش بر دوش دارند و به نظر می‌آید این روند یکی از مهم‌ترین روش‌های متعهد ساختن مردم به موضع‌گیری عملی و آگاهانه در قبال اهداف کلی و کلان مربوط به خویشتن خویش باشد:

«مردم! ای مردم/ من همیشه یادم‌ست این، یادتان باشد/ نیم شب‌ها و سحرها، این خروس پیر/ می‌خروشد، با خراش سینه می‌خواند/ گوش‌ها گر با خروش و هوش با فریادتان باشد/ مردم! ای مردم/ من همیشه یادم‌ست این، یادتان باشد/ و شنیدم دوش، هنگام سحر می‌خواند/ باز/ این چنین با عالم خاموش فریاد از جگر می‌خواند/ مردم! ای مردم/ من اگر جغدم، به ویران بوم/ یا اگر بر سر/ سایه از فرّ هما دارم/ هر چه هستم از شما هستم/ هر چه دارم، از شما دارم/ مردم! ای مردم/ من همیشه یادم‌ست این، یادتان باشد» (اخوان ثالث، ۱۳۹۷: ۷۹۷/۱).

بر خلاف اخوان وجه آگونستی شعر پشیو به نسبت چشمگیر و آشکار است. مولف-راوی شعر پشیو با نگاهی باز و انسان‌محور از مرز خشک و عبوس جغرافیای محدود سیاسی در می‌گذرد. اینجا دیگر وطن عامل دیگری‌سازی نیست یا اگر هست همه کره زمین را در بر می‌گیرد. مولف-راوی شعر پشیو برای دفاع از انسانیت گاه خود را در کوبا، همراه با چگوارا می‌بیند، گاه هم‌سنگر اریتره‌یی‌ها و گاه در سنگری بزرگ‌تر و در نبردی جهانگیرتر، همراه تمام آنان که روبروی بلوک دلار ایستاده‌اند. در این اندیشه، همه جهان مستضعف، جهان استعمار شده و همه جهان فقیر وطن اوست، تفاوتی نمی‌کند، فلسطین باشد یا ویتنام:

«که خؤم بینی له سیبه ری کوردستانی رزگار بووما/ له که دیلی سراوه ته وه له رووما/ ئه وسا منیش وه کوو کوردیکی خاوه‌ن

محمد طاهر بیانی، سیوان؛ چمن‌آرا، بهروز؛ یعقوبی جنبه‌سرای، بهروز (۱۴۰۴). برساخت وطن در شعر مهدی اخوان ثالث و عبدالله پشیو. جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۷

کیان/ چه ک هه لگرم / بۆ ههر که سیک بلی ژیان/ په یمان... په یمان.../ هه زار په یمان/ که رزگار بووم له و گهرده لوله ی تیی که و تووم/ نه وسا برۆم تا له خاکی فه له ستینی ئاسمان گه شا/ نه ک ههر له وئ/ له جهنگه له چره کانی ناو فیتناما/ له نه فه ریقای قوله ره شا/ له ئیریتربای بی به هارا/ له ههر خاکیک دۆلار بژی/ بیژنمه وه سه د گیقارا» (په شیو، پشت له نهوا و روو له کرپوه، ۲۰۰۸: ۱۶۵ - ۱۶۶). (آنگاه که خودم را دیدم که در سایه کردستان آزاد شده‌ام/ که از اسارت رخسار آزاد شده است/ آن وقت من هم مثل/ کردی دارای کیان/ تفنگ برمی‌دارم/ برای هر کسی که بگویند زندگی/ پیمان/ پیمان/ هزار پیمان/ که از آن گردبادی که در آن افتاده بودم، نجات پیدا می‌کنم/ آن وقت بروم/ تا خاک فلسطین که آسمانش روشن است/ نه فقط آنجا بلکه در جنگل‌های انبوه ویتنام هم/ در آفریقای بازو سیاه/ در اریتره‌ای بی بهار/ در هر خاکی که دلار زندگی کند/ صدها چگوارا زنده کنم).

۴-۳-۲. گفتمان آنتاگونیستی (حذف و حاشیه‌رانی)

سوئه متباین تلقی آگونیستی، رویکرد آنتاگونیستی است که جهان را به شکل سیاه و سفید تقسیم کرده؛ به حذف و حاشیه‌رانی دست می‌یازد. این رویکرد اگر چه می‌تواند در خدمت مقاومت قرار گرفته و شکلی از تعهد ادبی فرض شود، ساختاری اقتدارگرایانه دارد. اخوان ثالث در برساخت وطن مورد نظر خود از ایجاد هیچ مرزی بین خود و دیگری‌های محتمل ابایی ندارد و به صورت صریح و بی‌پرده سخن می‌گوید. دیگری‌ها از نظر او سه دسته‌اند که در گذشته عرب و ترک و در دوره معاصر فرنگ است: «سخن می‌گفت، سر در غار کرده، شهریار شهر سنگستان/ سخن می‌گفت با تاریکی خلوت/ تو پنداری مغی دلمرده در آتشگهی خاموش/ ز بیداد انیران شکوه‌ها می‌کرد/ ستم‌های فرنگ و ترک و تازی را/ شکایت با شکسته بازوان میترا می‌کرد...» (۱۳۹۷: ۵۹۴-۵۹۵). مولف-راوی شعر اخوان هر جایی که میسر بوده است با رویکردی آنتاگونیستی ضمن تلاش برای تعریف یک مای جمعی ایرانی، از انیرانیان سخن به میان آورده و به نقد، طرد و رد آنها پرداخته است. می‌توان این بخش از اندیشه اخوان ثالث را به صورت یکی از وجوه مستقل سروده‌های وی مورد کنکاش و بررسی قرار داد که در آن بازتاب خود و دیگری در شعر وی به شکل تمایز گذاری و ایجاد مرز در قالب دوستی/ دشمنی است. منطق حاکم بر شعر «آخر شاهنامه» با چنین تلقی‌ای سامان یافته است: «ما/ فاتحان شهرهای رفته بر بادیم/ با صدایی ناتوان تر زانکه بیرون آید از سینه/ راویان قصه‌های رفته از یادیم/ کس به چیزی، یا پشیزی، بر نگیرد سکه‌ها مان را/ گویی از شاهی‌ست بیگانه/ یا ز میری دودمانش منقرض گشته/ گاهگه بیدار می‌خواهیم شد زین خواب جادویی/ همچو خواب همگنان غار/ چشم می‌مالیم و می‌گوییم: آنک، طرفه قصر زرنگار، صبح شیرنکار/ لیک بی مرگ است دقینوس/ وای، وای، افسوس» (۱۳۹۷: ۱/ ۵۱۸).

تلقی آنتاگونیستی مولف-راوی شعر اخوان را می‌توان در قالب دو دسته مواجهه صورتبندی کرد. مواجهه اول بر نوعی سره‌گرایی استوار است که در آن ارجاع به اسطوره به مثابه تاریخ اساس دیگری‌ستیزی است. نگرش‌های باستان‌گرایانه، تلطیف و تقدیس باورهای کهن، کهنه‌گرایی و امثالهم از مهم‌ترین جلوه‌های این سره‌گرایی است که در آن مولف-راوی شعر اخوان گاه آشکارا به نفی دین و عقاید حاکم بر جامعه در حال زیست خود پرداخته؛ ادیان و مذاهب باستانی ایران را می‌ستاید. این امر محصول نگرش ناسیونالیستی نوین است. شعر مشهور «حاصل چه بود؟» رهاورد همین تلقی است:

«حاصل چه بود؟ خون دل و عمر ناگوار/ خواهی گناه جبر شمر، خواهی اختیار/ دیربست تا درین ره تاریک می‌رویم/ دل همچنان پیاده و غم همچنان سوار/ عمری گداختیم چو خورشید و ساختیم/ با سایه‌های تیره و با ابرهای تار/ بازم به بیم وعده فردا دهی که: هان/ اول عذاب گور بود، پس عذاب نار؟/ آیا نبود زندگیم دورزخی الیم/ پرنیش مار و کژ دم و پر شعله و شرار؟/ جز رنج و حسرت و حسرت چه بود و چیست/ جز درد و درد و محنت و محنت غبار و بار؟/ از درد و رنج و حسرت و محنت دگر می‌رس/ پشتم ز بار خسته و چشم از غبار/ دیگر بگو کدام خدا را کنم سجود؟/ یا شیوه کدام پیمبر برم به کار؟» (اخوان ثالث، ۱۳۹۷: ۴۶/۱).

در مواجهه دوم مؤلف-راوی شعر اخوان در مقابل جهان غرب و استعمار قرار می‌گیرد. شعر نمادین «درس تاریخ» که پس از کودتای ۲۸ مرداد و در واکنش به سقوط مصدق در برابر کودتاگران داخلی و به پشتیبانی استعمار سروده، نمونه‌ای از مواجهه اخیر است:

عاقبت حال جهان طور دگر خواهد شد / زبر و زیر یقین زیر و زبر خواهد شد

محمد طاهر بیانی، سیوان؛ چمن‌آرا، بهروز؛ یعقوبی جنبه‌سرای، بهروز (۱۴۰۴). برساخت وطن در شعر مهدی اخوان ثالث و عبدالله پشیو. جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۷ (۱)، ۱۴۵ - ۱۶۰.

این شب تیره اگر روز قیامت باشد	آخرا لمر به هر حال سحر خواهد شد
درس تاریخ به من مژده جان بخشی داد	زور از بازوی سرمایه به در خواهد شد
دشمنان گرچه به جدیت و جهندند	جهد و جدیت این قوم هدر خواهد شد
آید آن روز که ما نیز به مقصود رسیم	وین خبر در همه آفاق سمر خواهد شد
نان درویش اگر از خون دل و اشک تر است	دشمنش غرقه به خوناب جگر خواهد شد
گوید امید، سر از باده پیروزی گرم	رنجبر مظهر آمال بشر خواهد شد

(اخوان، ۱۳۸۷ ارغنون: ۳۲)

بدین صورت اخوان ثالث به منظور بازگشت به آنچه هویت محض خود او یا مای جمعی هم‌وطنان اوست، از یک سو با شکوهمندسازی گذشته به تقابل با دیگری‌های زیسته‌شده در گذشته اعم از فرهنگی/دینی/سیاسی و قومی برمی‌خیزد و از سوی دیگر، دیگری حاضر یعنی غرب/استعمار را به پرسش کشانده و طرد می‌کند.

تلقی آنتاگونیستی مولف-راوی شعر پشوی نیز در مقابل دو دیگری بیرونی سامان یافته است. موضع‌گیری اول در مقابل دین و شعائر آن است. وی با استفاده از نمادهای دینی از جمله «مناره» کوشیده است تا نشان دهد که بخش مهمی از گفتمان غالب وطن، با استفاده از دین و ایدئولوژی‌های دینی است. به طوری که در شعر مشهور «سه‌دان سآله» (صدها سال است) گفته است: «سه‌دان سآله/ کاسه سهرم مناره‌یه/ کئی بیت، ده‌نگی تیا هه‌ل ده‌بریت» (په‌شوی، هه‌سپم هه‌وره و رکیفم چیا، ۲۰۰۸: ۶۷). (صدها سال است/ که کاسه سر من مناره‌ای است/ که هر کس که بیاید صدای خود را در آن می‌دمد).

مولف-راوی شعر پشوی نه تنها از کلمه مناره به عنوان یکی از نمادهای مسجد سخن به میان می‌آورد، بلکه در محور هم‌نشینی از عبارت «کاسه سر» بهره‌جسته است که می‌تواند این معنای ضمنی را هم افاده کند که آنان که مایه مرگ افراد شده‌اند، مسلمانانی بوده یا هستند که تعداد زیادی از مردم ما را به کام مرگ فرستاده‌اند و از کاسه سر آنان مناره و منبری ساخته‌اند تا بر روی آن برای مردم خطابه بخوانند: «سه‌دان سآله شو‌ره سوارانی روژ‌ه‌لآت/ بیونه کو‌نه مه‌ره که‌بی سهر کاغز و ته‌نیا به خه‌یآلی روژ‌ه‌لآت ناساندا ده‌هاتن،/ که‌چی ئه‌وه‌تا / نه‌وه‌ی میدیبه‌کان هه‌سپی میژوویه کی تازه‌یان زین کردوه و/ به‌ره و ئاسویه کی هه‌زار ره‌نگی لینگ ده‌دهن» (په‌شوی، سه‌وآلم پوآ و که‌ناریش دوور، ۲۰۲۰: ۳۱۴-۳۱۵). (صدها سال است سوارکاران شرق/ جوهر روی کاغذ شده‌اند/ فقط به ذهن شرق‌شناسان می‌آمدند/ نو‌ه ماده‌ا/ اسب تاریخ جدید را زین کرده‌اند/ به سوی افقی هزار رنگ تازانه می‌زنند).

شاعر با اشاره به ماده‌ها که در گفتمان رهایی بخش کردی نماد اصالت تاریخی کرد قلمداد شده‌اند، می‌گوید که این تاریخ را یک ملت می‌نویسد، نه سواران شرقی که استعاره از مسلمانان است. پشوی آگاهانه موضوع وطن را به دین پیوند می‌دهد و برساختی از وطن را از طریق تقابل با ایدئولوژی‌های دینی و مذهبی غیر بومی، در برابر ادیان بومی و وطنی سامان می‌دهد. پشوی در همه حال اصالت را به خاک می‌دهد چرا که هویت افراد را تعیین می‌کند، سپس با برساخت مفهوم خاک و وطن، دین را از عناصر وابسته به وطن تعریف می‌کند، به گونه‌ای که اگر وطن نباشد دین معنایی ندارد: «ئاسمانی تو به ر پیتی خو‌نه، / سه رت شو‌رکه، / ملت که‌چ که، / چاو مه‌گیره / بو ئاسمان و ئه ستیره و خوا- / ئه وه‌ی بستیک خاکی نه‌بی / خوا و ئه‌ستیره و ئاسمانی کوا؟» (په‌شوی، هه‌سپم هه‌وره و رکیفم چیا، ۲۰۰۶: ۱۶). (آسمان تو پیش پای تو است/ کج کن گردنت را/ چشم نگردان/ به سوی آسمان و ستاره و خدا/ آن کس که یک مشت خاک ندارد/ خدا و ستاره و آسمانش کجاست؟!).

موضع‌گیری دوم در مقابل استعمار غربی معاصر است. مولف-راوی شعر پشوی در شعر «فوتبال» نشان داده است که کاخ کرملین و کاخ سفید مهم‌ترین بازیگران این حوزه هستند؛ آنها با به دست گرفتن سرنوشت ملت‌های دیگر از جمله ملت کردستان همانند بازی فوتبال با یکدیگر به رقابت می‌پردازند که در آن، جان کردها به بازی گرفته می‌شود و داغ آن بر دل کردستان می‌ماند:

ئاژانسه‌کانی ده‌نگوباس رایان گه‌یاند: یاریبه کی فوتبۆل ده‌کریت/ دوو تیبه‌که- کریم‌ل و کو‌شکی سپی/ توپ سهری کورد/ گو‌ل - کوردستان» (په‌شوی، پشت له نه‌واو روو له کرپوه، ۲۰۰۸: ۳۲۰). (آژانس‌های خبری اعلام کردند: فوتبالی برگزار می‌شود. دو

تیم: کرملین و کاخ سفید/ توپ: جمجمه (سر) گرد/ گل: کردستان). او در این شعر نقش رسانه‌ها را در استقرار نظام استعماری و تسهیل استیلای نیروهای خارجی و دیگری‌های دور و نزدیک بر وطنش، برجسته ساخته است.

۵- بحث و نتیجه‌گیری

مدلول وطن اگر چه مصداقی عینی و محسوس دارد، بنا به عوامل موثر بر کانونی‌سازی مولف-راویان اشعار مهدی اخوان ثالث و عبدالله پشیو منجر به شکل‌گیری سه برساخت از آن مفهوم شده است: الف) وطن نوستالژیک-روانی ب) وطن عینی/جغرافیایی ج) وطن گفتمانی. هریک از سه سطح مذکور نیز با مصداق‌ها و فروعات ویژه خود حاوی دلالت‌های هنری-ایدئولوژیک خاصی است. برساخت وطن در سطح نوستالژیک-روانی در بازنمایی مولف-راوی شعر اخوان اگرچه گاه حاصل دلتنگی کلان فکری شاعر و گاه حاصل رخداد تاریخی خاص یعنی تبعید اوست، در هر دو حالت سبب شده است تا شاعر به بهانه آن جغرافیا/مکان را بهانه‌ای قرار دهد تا با دلتنگی از معانی گفتمانی تاریخی و ویژه‌ای سخن بگوید که در اکنون شاعر، شکل اصلی/اولیه آن موجود نیست یا در حال تحریف است. با توجه به تجربه زیسته پشیو و عقبه وطن وی، تجربه نوستالژیک وی از وطن چه به هنگام آزادی شاعر چه در زمان تبعید وی، بیشتر درگیر مفهوم خاک است خاکی که مستقل نیست. دلالت‌های فرهنگی ملازم آن، در پس این تلقی سیاسی قرار دارد. در سطح دوم برساخت وطن که در قالب امری عینی/جغرافیایی مطرح شده است، مولف-راوی شعر اخوان با وجود اظهار دلبستگی به زادگاه و سایر شهرهای ایران حتی شهرهای قدیمی ایران بزرگ که در اکنون شاعر، خارج از جغرافیای سیاسی ایران-سغد، قفقاز، اران-حاضر است، باز به دنبال ایران فرهنگی و تاحدی قومی است. ذکر نام اماکن، ولایت‌ها و غیره بهانه‌ای است تا شاعر از وطن فرهنگی سخن گفته، حتی موضع‌گیری گفتمانی خود را نسبت به فرهنگ‌های مجاور یا غالب نشان دهد. مؤلف-راوی شعر پشیو هم افزون بر ذکر نام شهرها و ولایت‌های اقلیم کردستان به خارج از جغرافیای سیاسی رفته، با کوبانی و غیره هم‌نوایی می‌کند. در شعر پشیو وطن عینی/جغرافیایی تا خاک-قوم تداوم می‌یابد تا باز بر وجه سیاسی آن تاکید شود. وطن گفتمانی در مقام سومین برساخت وطن در بازنمایی مولف-راویان شعر اخوان ثالث و پشیو را می‌توان در دو وجه آگونیستی و آنتاگونیستی صورت‌بندی کرد. وجه آگونیستی که در مقام سوئه رقابت-احترام مفروض است، در بازنمایی شعر اخوان از مفهوم وطن تقریباً ناپیداست. اگر هم مواردی هست، درون جغرافیایی است. مولف-راوی شعر اخوان معمولاً در جستجوی دیگری غالب است تا او را طرد کند. اگر دیگری دوستی در شعر وی وجود دارد به شکل کلی و در حد انسان‌دوستی جهان کلاسیک است. در تلقی وی دیگری میهن وی، دشمن وی است. در مقابل مولف-راوی شعر پشیو هم دیگری دشمن دارد هم دیگری متفاوت از من. او آموخته است که به دیگری اخیر هم بیندیشد حتی با او همدلی کند. برای وی، اریتره، کوبا و غیره از این زمره‌اند. رویکرد آنتاگونیستی مؤلف-راویان شعر اخوان ثالث و پشیو شامل دو دیگری-دشمن مفروض است: یکی دین و دوم استعمار. هر دو در موضع‌گیری گفتمانی خود در باب وطن به دیگری‌های اخیر تاخته یا از آن برائت می‌جویند.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

در مطالعه حاضر فرم‌های رضایت نامه آگاهانه توسط تمامی آزمودنی‌ها تکمیل شد.

حامی مالی

هزینه‌های مطالعه حاضر توسط نویسندگان مقاله تامین شد.

مشارکت نویسندگان

مقاله محصول مشارکت مشترک نویسندگان است.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است.

- آجودانی، ماشالله (۱۳۸۷). *یا مرگ یا تجدد*. چاپ چهارم. تهران: اختران.
- آشوری، داریوش (۱۳۸۱). *فرهنگ ریشه‌شناسی/تکلیسی*. تهران: مرکز.
- احمدی، امین (۱۳۸۹). *مفهوم وطن در اشعار شاعران مشروطه و معاصر*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی.
- اخوان ثالث، مهدی (۱۳۹۷). *متن کامل ده کتاب شعر*. چاپ دوم، ج ۲ و ۱. تهران: نشر زمستان.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی (۱۳۷۶). *ایران و تنهاییش*. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- اسماعیل، سرود وه‌لی (۲۰۱۷). *ره‌نگدانه‌وی خوشه‌ویستی ئافرهت و نیشتمان لای په‌شیو. گؤفاری زانسته مروّقایه‌تبییه‌کان*، ۲۲۱، ۲۲۹-۲۵۲.
- اسمیت، لیندا توهیوای (۱۳۹۴). *استعمارزدایی از روش*. ترجمه احمد نادری و الهام اکبری، تهران: ترجمان.
- الیاده، میرچا (۱۳۷۵). *اسطوره، رویا، راز*. ترجمه رویا منجم، تهران: فکر روز.
- اوستا (۱۳۷۵). گزارش و پژوهش جلیل دوستخواه، ج ۱. تهران: مروارید.
- بلزی، کاترین (۱۳۹۵). *پساساختارگرایی*. ترجمه مهدی پارسا، تهران: شونند.
- به‌رزنجی، هه‌لو (۲۰۱۲). *سیمبولی ئالا و نیشتمان له شیعی عه‌بدوئلا په شیودا. گؤفاری هه‌نار، ژماره ۸۱*. لاپه‌ره ۸۱.
- بهار، ملک‌الشعرا (۱۳۸۲). *دیوان*. تهران: آزاد مهر.
- بی‌کس، فایق (۲۰۱۱). *دیوانی شیعی*. ناماده کردنی موحه‌مه‌دمه‌لا عبد الکریم. چاپی دووهم، سلیمانی: چاپخانه‌ی شقان.
- په‌شیو، عه‌بدوئلا (۲۰۰۸). *هه‌سپم هه‌وره و رک‌نیم چیا*. چاپی سی‌هه‌م، هه‌ولیر: چاپخانه‌ی هیقی.
- په‌شیو، عه‌بدوئلا (۲۰۰۸). *پشت له نه‌وا و رووله‌کرپوه*. چاپی سی‌هه‌م، هه‌ولیر: چاپخانه‌ی هیقی.
- په‌شیو، عه‌بدوئلا (۲۰۲۰). *سه‌ولم پولا و که‌ناریش دوور*. چاپی سی‌هه‌م، هه‌ولیر: چاپخانه‌ی هیقی.
- حجازی، بهجت‌السادات، رحیمی، فائزه (۱۳۹۰). *وطن‌دوستی در سروده‌های اخوان ثالث و ایلیا ابوماضی*. *ادبیات تطبیقی*. ۵، ۷۳-۹۹.
- حسین پور جافی، علی (۱۳۹۰). *جریان‌های شعری معاصر از کودتا ۱۳۳۲ تا انقلاب ۱۳۵۷*، ج ۳. تهران: انتشارات امیر کبیر.
- جانسون، پاتریشیا آلتربند (۱۳۸۸). *راه‌مارتین هایدگر*. ترجمه سید مجید کمالی، تهران: مهر نیوشا.
- دایک، تئون‌ون (۱۳۹۴). *ایدئولوژی و گفتمان*. ترجمه محسن نویخت. تهران: سیاه‌رود.
- زغینه، محمد (۲۰۰۹). *الابعاد الموضوعیه و الخصائص الفنیه فی سجنات شعراء جمعیه العلماء المسلمین الجزائریین* (۱۹۵۴-۱۹۶۲). قسطنطین، الجزائر. د.ط.: دار نومی‌دیا.
- زه‌کی به‌گ، محمد امین (۲۰۱۱). *مشاهیر الکورد و کوردستان*، ج ۲. بغداد: دار الزمان للنشر و الطباعة و التوزیع.
- زی‌وره، به‌ختیار (۲۰۰۸). *دیوانی شیعی*، مه‌حمود زی‌وره کوی کردوئه‌وه، چاپی سی‌هه‌م، هه‌ولیر.
- زی‌وره، عه‌بدوئلا موحه‌مه‌د (۲۰۰۳). *دیوانی شیعی*. محمود زی‌وره کوی کردوئه‌وه، چاپی یه‌که‌م، هه‌ولیر.
- شفیعی‌کدکنی، محمد رضا (۱۳۵۲). *تلقی قدما از وطن، مجله‌الفبا*. ج ۲، صص ۲۶-۱.
- شیخ‌سالم، شیخ‌نوری (۲۰۰۸). *دیوانی شیعی*. کوکراوه‌ی ئازادعه‌بدول واحید، به‌رگی یه‌که‌م، هه‌ولیر: ده‌زگای ئاراس.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۶). *تاریخ سیاسی و اجتماعی و فرهنگی ایران تا پایان عهد صفوی*. تهران: فردوسی.
- طنوس، وهیب (۱۹۷۵-۱۹۷۶). *الوطن فی الشعر العربی من الجاهلیة الی نه‌ایة القرن الثانی عشر المیلادی*. حلب: دارالنشر جامعه‌الحلب.
- عباسی‌صاحبی، ربابه؛ امامی، فاطمه (۱۴۰۰). *بازتاب جغرافیای وطن در ادبیات منظوم کلاسیک معاصر فارسی*. *شفای دل*، ۷، ۸۵-۱۰۰.
- فینک، بروس (۱۳۹۷). *سوژه‌ی لاکانی بین زبان و ژوئیسانس*. ترجمه محمدعلی جعفری، تهران: ققنوس.
- کاخی، مرتضی (۱۳۷۰). *باغ‌بی‌برگی*. تهران: زمستان.
- گوزان، عه‌بدوئلا (۱۳۸۶). *دیوانی شیعی*. چاپی سی‌هه‌م، تهران: پانید.
- لاوسون، برایان (۱۳۹۱). *زبان‌فضا*. ترجمه علیرضا عینی‌فر و فواد کریمیان، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- لویناس، امانوئل (۱۳۹۲). *از وجود به موجود*. ترجمه‌ی مسعود علیا، تهران: ققنوس.
- مختاری، محمد (۱۳۷۸). *انسان در شعر معاصر*. تهران: توس.
- موفه، شانناتل (۱۳۹۱). *درباره‌امر سیاسی*. ترجمه منصور انصاری، تهران: رخداد نو.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۷۵). *مثنوی معنوی*. تصحیح رینولد الین نیکلسون، تهران: توس.
- میرزایی‌نیا، عزت‌الله (۱۳۹۳). *بررسی تطبیقی ملی‌گرایی در شعر نزار قبانی و مهدی اخوان ثالث*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه قم.
- محمد طاهر بیانی، سیوان؛ چمن‌آرا، بهروز؛ یعقوبی جنبه‌سرای، بهروز (۱۴۰۴). *برساخت وطن در شعر مهدی اخوان ثالث و عبدالله پشوی*. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۷، (۱)، ۱۴۵-۱۶۰.

نوربری-شولتز، کریستیان (۱۳۸۹). مفهوم سکونت: به سوی معماری تمثیلی. ترجمه محمود امیر یار احمدی، تهران: آگه.
نیکویخت، ناصر؛ زارع، غلامعلی (۱۳۸۵). وطن در شعر مشروطه. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۵۴ و ۵۵، ۱۳۱-۱۴۹.
هال، ادوارد. تی (۱۳۷۶). بعد پنهان. ترجمه منوچهر طیبیان، تهران: دانشگاه تهران.

References

Freud, S. (1917-19). *An Infantile Neurosis and Other Works (The Standard Edition of the Complete Psychological Works)*.
Trns. James Strachey. Vol. XVII.